

RAINER M. JÁNOS

Nagy Imre szovjet emigrációban, 1930–1939^{*}

A szovjet határt Nagy Imre 1930 januárjának első napjaiban lépte át. Hamis útlevelel érkezett mint a *Kommunisták Magyarországi Pártja* második kongresszusának küldötte. Első, Szovjetunióban töltött hónapjairól rengeteg írásos forrás maradt fenn, ezek azonban egyetlen alkalommal sem nevezik a nevén: a kongresszus szigorú konspiráció körülményei között ülésezett a szovjet fővárostól nem messze fekvő Aprelovka községben. Jegyzőkönyveiben Nagy Imre leggyakrabban „Simonyi” néven szerepel. Az már csak a február 27-én megnyíló rendezvényt előkészítő központi bizottsági tanácskozások során derül ki, hogy Nagy Imrét, a KMP vidéki szervezkedését koordináló „falusi osztály” vezetőjét leváltják pozíciójából, illegális vezetőből egyszerű taggá válik.¹ A kongresszuson a KMP vezetését uraló fiatalok — Szerényi Sándor és társai — hevesen bírálták Nagy Imrét, akiről már a KB-ülésen megállapították, hogy „tele van szociáldemokrata maradványokkal és ő testesíti meg a jobboldali veszedelmet a pártban”.² Vádolták Nagy Imrét elhajlással, opportunizmussal, a pártvezetéssel, sőt a kommunista világmozgalommal szembeni renitens engedetlenséggel — sok mindennel, amit azután évtizedekkel később nemegyszer fejére olvastak, már Magyarországon.

A kongresszus lezárta az előző évek pártvitáit a KMP stratégiai irányvonaláról, amelyek elsősorban Lukács György „Blum-tézisei” körül folytak.³ Nagy Imre e polémiákban mint a párt ekkorra viszonylag elismert agrárszakértője vett részt, s egyértelműen „demokratikus” álláspontot képviselt. Konfliktusai azonban alapvetően nem e kérdés körül éleződtek ki, hanem szervezési és személyi összeütközések formáját öltötték: a párt legális vidéki orgánuma (a *Parasztok Lapja*) szerkesztőjeként Nagy Imre szembekerült a Szerényi Sándor és Bergmann József vezette KMP-vezetéssel. Az összeütközésből egyértelműen vesztesként került ki, megalázó önkritikát kellett gyakorolnia, s ennek kapcsán érlelődött meg benne az elhatározás, hogy nem tér vissza Magyarországra. A kongresszus záróülését követő napon, 1930. március 16-án az új Központi Bizottsághoz fordult azzal a kéréssel, hogy „miután a falusi osztály munkájában opportunistá elhajlásai miatt nem látja szükségesnek eddigi

* Részlet Nagy Imre készülő politikai életrajzából. A tanulmány az Open Society Foundation Research Support Scheme program támogatásával készült.

1 A kongresszust megelőző tanácskozások jegyzőkönyveit ld. Politikatörténeti Intézet Levéltára (=PIL) 878. f. 2/57–66. ó. e-k. A KMP II. kongresszusának jegyzőkönyve uo. 1/27–28. ó. e.

2 Uo. 2/63. ó. e. A KMP KB 1930. febr. 23-i ülésének jkv-e. 3–4.

3 Ld. *Borsányi György*: Kun Béla. Bp. 1979. 328–340.; *Uő.*: Gondolatok a Kommunisták Magyarországi Pártja történetéről (1918–1944). Múltunk 40 (1995) 1. szám 3–37.; *Bennett Kovrig*: Communism in Hungary. From Kun to Kádár. Stanford, 1979. 104–110.; *Miklós Molnár*: A Short History of the Hungarian Communist Party. Boulder–Folkestone, 1978. 28–31.; *Lackó Miklós*: A Blum-tézisek. Történelmi Szemle 17 (1974) 360–371.

munkakörében részt venni, és miután legalizálása nagy nehézségekbe ütközik — a Szovjetunióban maradhasson.” Boér Ferenc azt javasolta, hogy a kérést teljesítsék azzal, hogy Nagy kapjon egyhavi fizetést, nyilván ameddig munkát talál magának. A vitában Juranovszky Béla felvetette, hogy a kérelem „megfutamodás a munkától”, de a többség nem osztotta a nézetet, így Boér javaslata emelkedett határozattá.⁴

Hivatalos használatra készült önéletrajzaiban Nagy Imre később kizárólag a döntés formális elemét hangsúlyozta: a pártvezetés határozata alapján maradt a Szovjetunióban; ennek előzményeiről, megbíráltatásáról (különösen bírálóinak hamarosan bekövetkező bukása után) hallgatott. Utoljára 1958. június 9-én Vida Ferenc kérdésére idézte fel a történeteket a következőképpen: „A kongresszus határozata értelmében Lukács Györgyöt és engem nem küldtek vissza magyarországi munkára. Nekem felajánlották, hogy menjek Franciaországba — tekintettel arra, hogy sokkal jobban beszéltem a nyelvet, mint most. Tehát menjek Franciaországba az ottani magyarok szervezésének a vezetésére. Én kértem — és ebbe bele is egyeztek — hogy maradhasak Moszkvában, tekintettel arra, hogy engem ott ismertek ... párt és más vonalakon. Így tehát ott maradtam...”⁵

Kérése megfogalmazásakor bizonyosan hosszabb szovjetunióbeli tartózkodásra gondolt. Legalizálásának nehézségeit egyébként nemigen lehetett összehasonlítani más vezetőkével. Végeredményben 1927-től csupán rendőri felügyelet alatt állt, el nem ítélték és visszatérését a legális munkához korábban nemegyszer maga vetette fel. Otthon bizonyára súlyos egzisztenciális gondokkal küszködött volna és mint megbírált kommunistát a mozgalom is „lehagyta” volna. Talán éppen ebben a perspektívában rejtett az elhatározás fő motívuma.

A falusi munkát és a lapszerkesztés irányítását szívesen folytató Nagy Imre számára a mozgalommal való konfliktus súlyos válságot okozott. Ennek a konfliktusnak elvi, teoretikus elemeit bizonyára még Moszkvában sem látta át teljességükben. Megpróbálta tehát megérteni őket, vagyis olyan helyzetbe kerülni, ahol módja lesz tanulni, felkészülni arra a bizonyos ideológiai harcra, melyet ő maga emlegetett gyakran Aprelevkában. Ehhez a felkészüléshez a kongresszus „élménye” és saját empirikus, illetve a magyar mezőgazdaságról rendszeresen gyűjtött ismeretanyaga állt rendelkezésére. A hibát tehát, mint jó kommunista, magában is kereste. De nem csupán ott.

A másik mozgatórugó maga a kongresszuson győztes pártvezetés volt, akikkel Nagy Imre konfliktusok sorozatába bonyolódott. A közöttük kialakult személyes feszültségek sem ígértek valami biztató jövőt számára. Megpróbált tehát eltávolodni az összeütközés tűzvonálától — a magyar pártvezetés frakcióharcaitól és ebben az időben állandóan árulót kereső gyanakvó légkörétől. Moszkvában patrónusokra lett: Kun Bélára, aki ugyancsak szemben állt Szerényiékkel és Nagy Imrében az ő ellenzéküket látta, s aki ráadásul nem az ellenkező frakcióból érkezett (még ha nézetei ide is sorolták), továbbá Hevesi Ákosra, az ún. *Paraszt Internacionálé* (Kresztintern) egyik vezetőjére, aki nagyra értékelte a magyar agrárviszonyok ismerőjét.

4 PIL 878.f. 2/75. §. e. 1. Jkv. a KMP KB 1930. márc. 16-i üléséről.

5 Magyar Országos Levéltár (=MOL) XX-5-h. Nagy Imre és társai pere, Bír. ir. 1. dossz. Idézi: *Dér Ferenc*: Nagy Imre. Egy magyar miniszterelnök. Pécs, 1993. 20.

Ide kapcsolódik mint további tényező a „gyakorlati” Nagy Imrének az az érzése, hogy a szenvedélyes elméleti viták vajmi kevésbé viszik előre a mozgalom ügyét, s az ugyanolyan elszigetelt és idegen szekta marad a magyar társadalomban, mint korábban volt. Végül, de nem utolsósorban elhatározását befolyásolta, hogy az illegális munkától Nagy Imre idegenkedett, ezzel szemben mindenáron együtt akarta tartani családját. Viszonylag könnyen és gyorsan talált állást is, amiben egy számára szerencsés véletlen is szerepet játszott. A *Komintern Nemzetközi Agrárintézete (Mezsdunarodnűj Agrarnűj Insztitut = MAI)*, amelynek *Nyugat- és Közép-Európai Osztályán* egy magyar referensi állás is volt, éppen 1930 márciusában fordult az Internacionáléhoz a referens, Hajdu Pál eltávolítása ügyében.⁶ Hajdunak alkalmatlanság címén mondtak fel (semmiféle értékelhető tudományos teljesítményt nem nyújtott), helyére Kun Béla formális (és valószínűleg Hevesi informális) javaslatára Nagy Imrét vették fel. 1930. április 24-én lépett be az Intézet említett osztályára mint tudományos segédmunkatárs (mladsij naucsñj szotrudnyik) havi 150 rubel fizetéssel. Magyar pártsegélye időközben lejárt, március 28-án jogilag is szovjet területre lépett; immár saját nevén, amelyet ettől kezdve többnyire „Nagy [olykor: Nagy], Vlagyimir Joszifovics [Imre]”-ként írtak. Belépéséig anyagi támogatást a *Forradalom Harcosainak Nemzetközi Segélyszervezetétől* (MOPR, másként: nemzetközi vörös segély) kapott.⁷ Valószínűleg ugyanők segítettek lakást szerezni is. 1932 januárjából származik az első adat lakcíméről; akkor a Leontyevszkij pereulok 16. szám alatt lakott a 33-as számú lakásban, egy házban (vagy egy lakásban, társbérletben?) Bokányi Dezsővel, a Tanácsköztársaság volt népbiztosával. Hamarosan valamilyen lakásmegoldást találhatott, mert 1930 augusztusában feleségét és leányát Bécsből Moszkvába hozatta.⁸

A szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció története olyan elsüllyedt világ, amelyről jelenleg alig remélhető, hogy a szorgos búvárlat (még ha folya is ilyen munka) felszínre hozza a már elvesztett részleteket. A fellelhető források távolról sem adnak választ minden kérdésre, sőt gyakran inkább csak szaporítják azok számát; egyes részletek pedig talán örökre homályban maradnak. Némi szerencsénkre azonban Nagy Imre moszkvai emigráns éveit elsősorban nem a magyar emigráció belvilágában töltötte, hanem olyan szovjet intézményekben, amelyek iratai legalábbis részben fennmaradtak. Ilyen például első munkahelye is.

A Nemzetközi Agrárintézet például, ahol egyébként élete során leghosszabb időt, csaknem hat évet egyhuzamban töltött el, maga is elsüllyedt intézmény ugyan — már az ötvenes években kiadott Nagy Szovjet Enciklopédiában sem szerepel —, de iratai, talán éppen politikától viszonylag távol eső „szakjellege” miatt, nemcsak megmarad-

6 Rosszjszkij Centr Hranynija I Izucsnyija Dokumentov Novejsej Isztoriji (Moszkva) (=RCHIDNI) Fond 536. opisz 1. gyelo 122. A Mezsdunarodnűj Agrarnűj Insztitut (=MAI) igazgatósága iratai 1930. A márc. 1-i ülés határozatai.

7 Uo. F. 495. op. 205. gy. 54. Nagy Imre káderanyaga, 178. és F. 536. MAI op. 1. gy. 126. Személyi anyagok.

8 Uo. F. 495. op. 205. gy. 54. Nagy Imre káderanyaga, 176–177. Király Fülöp levele Farkashoz (Poll Sándor), 1931. jún. 24. Nagy családját Király felesége támogatta Bécsben, egyebek mellett pénzzel is, mert a magyar párt megtagadott tőle minden segélyt. Útjához kölcsönt szerzett, amelyet Nagy Imre Király szerint nem adott meg.

tak⁹, de kutathatók is. 1930-ban sem volt túlságosan nagyméretű, legalábbis szovjet mértékkel mérve nem. Annak az évnek márciusában „csupán” 168 munkatársat számolt, melyből 147-en tartoztak az alkalmazotti kategóriába, 14-en a „kiszolgáló” személyzetbe, 7-en pedig munkások voltak. Az intézet élén négytagú igazgatóság állott, az ügyeket a mindössze harmincéves Szergej Mitrofanovics Dubrovskij vezette, aki Vörös Professzúrát végzett s már öt éve igazgatóhelyettes volt. (Korábban egy vidéki mezőgazdasági akadémia dékánja, közgazdaságtani professzora volt.) 1931-ben az Agrárintézet igazgatója Vaszil Kolarov lett, Georgi Dimitrov mellett a bolgár kommunista mozgalom legismertebb személyisége, a Paraszt Internacionálé végrehajtó bizottságának (vagyis a Komintern mezőgazdasági részlegének) elnöke.¹⁰ A MAI helyiségei az ulica Kominterna (ul. Vozdvizsenka) 14. számú házban voltak.

Az Intézet Nyugat- és Közép-Európai Osztályán ekkor tizenöten dolgoztak, közöttük négyet külföldi kommunista pártok „küldtek”: a német Massingot, a horvát Vu-jovicst, a román Albinescut és Nagy Imrét. A MAI összesen 19 külföldi állampolgárt foglalkoztatott, ám Nagy Imréénél régebbi párttagsággal csupán négyen dicsekedhettek. 1918-as belépési időpontját ugyan intézeti személyi anyagában megkérdőjelezték, de 1930-ban még senkinek sem jutott eszébe a Komintern vagy az *Össz-szövet-ségi Kommunista Párt* káderosztályán vizsgáldni a belépési időpont valóságát illetőleg; legalábbis ennek nincs nyoma.¹¹ Nagy Imre osztályvezetője, a zsidó nemzetiségűnek számító, szovjet állampolgár Safir például csak 1920-ban lépett be a bolsevik pártba (előtte eszer, majd baloldali eszer volt).

A MAI számos osztályra — így tudományos osztályokra (angolszász országok osztálya, keleti osztály, statisztikai osztály, Szovjetunió-osztály, bibliográfiai osztály, mezőgazdasági és erdészeti dolgozók osztálya, stb.) és egyéb részlegekre (kiadó, nyomda, könyvtár, szervezési és technikai iroda) — tagolódott. Nem Nagy Imre volt az egyetlen magyar emigráns az intézet állományában: régi irkutszki ismerőse, Sík Endre főmunkatársként a keleti osztályon, Arvele Eliza pedig a statisztikai osztályon dolgozott. A júniusig felmondási idejét töltő Hajdu Pálról már esett szó. A MAI nemcsak önálló kiadói részleggel rendelkezett, amely két nyelven (oroszul és németül) kiadta az *Agrárproblémák* című folyóiratot, valamint évente egy-két gyűjteményes kötetet és más kiadványokat, de — természetesen — saját étkezdével (sztolovaja) is, ami az ottani szokások szerint kedvezményes élelmiszervásárlási lehetőséget jelentett.

9 Minden fontos irata persze nem maradt fenn. Így pl. az intézeti munkatársak fényképeit tartalmazó díszes albumból, mely még 1930 előtt készült, az utóbb GULAG-ra jutott munkatársak, vagy egyszerűen politikai „elhajlók” fényképeit utólag kitépték, pl. az 1930 előtt itt dolgozó Magyar Lajosét. RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 321.

10 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 126., 145. Kolarov volt a BKP kominternbeli képviselője is, ld. uo. F. 495. op. 73. KOMINTERN. Dimitrov titkárság iratai 1935–1945. gy. 32. Az Agrárintézetéről írtak során nagymértékben támaszkodtam Vlagyimir Mihajlovics Turok, az intézet volt munkatársa visszaemlékezésére is, PIL 867. f. t-74. sz.

11 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 126. Nagy Imre első, saját kezűleg kitöltött káderlapja 1932 januárjából, önéletrajza 1933 áprilisából való. Komintern káderanyaga 1930-ban kezdődik, tehát az 1920–21-ben keletkezett személyi anyagát nem egyesítették vele, s nincs nyoma annak, hogy azt valaha felhasználták, pl. 1918–21-es tevékenységére vonatkozó forrásként mindig önéletrajzeit jelölték meg.

Az Intézet forma szerint a Kresztintern, gyakorlatilag a Komintern „háttérintézeteként” működött, munkájának hangsúlya tehát a nemzetközi agrárpolitikai és összehasonlító „kutatásra” esett. Nem a szó klasszikus értelmében vett agrártudománnyal foglalkoztak (bár elméleti osztályt is felállítottak), hanem inkább a kommunista pártok parasztpolitikájához kívántak segítséget nyújtani. Mindez két „terület” vizsgálatát feltételezte: az egyes országok mezőgazdaságának helyzetét elsősorban statisztikai adatok alapján (az ehhez szükséges évkönyveket, adattárakat, folyóiratokat a könyvtár a világ minden részéből járatta a „*Glavlit*” *Külföldi Irodalmat Ellenőrző Csoportja* engedélyével): földbirtokmegosztás, terméseredmények, árak, bérek, mezőgazdasági bel- és külkereskedelem, stb.; másfelől a parasztság rétegződése, életszínvonala, főbb szociális és politikai problémái, a különféle politikai és érdekvédelmi mozgalmak a parasztság körében, stb. Itt készültek vagy véleményezésre megfordultak itt a különféle kommunista pártok agrártézisei, (akció)programjai, paraszt- és mezőgazdasági tárgyú főbb brosrúái, esetenként rölapjai. Mindezt az Intézet megfelelően lebontott terv szerint végezte, amelynek állandó és változó elemei egyaránt voltak, teljesítését ugyanúgy mérték (szerzői ívben) egyéni, osztály- és intézeti szinten, mint egy nehézipari üzemben. Állandó feladatot jelentett az illető országok referensei által összeállított periodikus belső jelentések elkészítése az adott ország mezőgazdaságáról és parasztmozgalmairól, változót az egyes pártok Komintern vagy Kresztintern által közvetített kérése egy vagy más kérdés behatóbb vizsgálatára. Emellett a legtöbb munkatárs valamilyen hosszabb (féléves, éves) egyéni kutatási terven is dolgozott, s publikálni volt köteles a már említett intézeti kiadványokban. Ezekért, de a rendszeres jelentésekért is külön honorárium járt nekik, időnként megállapított kvóta alapján. Az ívenkénti honorárium néha megközelítette, olykor meg is haladta a havi fizetést.¹² Rendszeres osztály-, intézeti vagy ad hoc értekezleteken vitatták meg az elkészült írásokat (előtte a soknemzetiségű összetétel miatt gondoskodni kellett a megfelelő fordításokról), ugyanígy tettek az időnkénti vidéki tanulmányutakról szóló beszámolókkal. A megvitatott munkákat azután a tudományos tanács fogadta el és véglegesítette. A szakszervezeti bizottság időről időre elkészítette jelentését a terv (túl)teljesítéséről és kifüggesztette az élmunkások (udarnyikok) listáját, gondosan mérlegelve az illető elmúlt időszakbeli teljesítményét.

Mint fontos pártintézmény, melyben ráadásul külföldi állampolgárok is dolgoznak, a MAI az állambiztonsági szervek ellenőrzése alatt állt. Belépő munkatársak megfelelő ajánlással kerültek felvételre, a távozók pedig titoktartási nyilatkozatot tettek arról, hogy az intézetben végzett munkájukról senkinek sem beszélhetnek. Tudományos munkatárstól a sztolovaja felszolgálólányáig valamennyi hasonló esetben a *Belügyi Népbiztonság* (NKVD) különleges osztálya (szpecotgyel) megkapta mind az ajánlások, mind a távozáskor tett nyilatkozatokat; ezeket feltehetően a MAI ún. „objektum”-dossziéjában tárolták, az egyes munkatársak személyi anyagaival együtt.¹³

12 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 222. Az 1934-es szabályozás szerint az Agrárproblémák c. folyóiratban közölt tanulmányok átlaghonorárium a 225 rubel volt ívenként. 1933-ban Nagy Imre havibére 325 rubel volt (uo. gy. 224.).

13 Uo. gy. 264.

Hogyan helyezkedett el ebben a röviden vázolt szervezeti keretben 1930. tavaszi belépését követően Nagy Imre? A rendelkezésre álló forrásaink meglehetősen egyoldalúak, bár legfontosabb tevékenységéről, tudományos munkájáról viszonylag részletes képet rajzolnak. 1930-ból tevékenységéről nincs különösebb adat, de az év végére datálva négy, viszonylag terjedelmes tanulmányának kézírata maradt fenn; mindegyik magyar nyelven, alapos kézírásos javításokkal, láthatóan közlésre előkészítve. Ezek az *Új Március* című, Bécsben kiadott kommunista folyóirat számára készültek¹⁴, de nem jelentek meg.

A négy írás közül három, a fölbirtokmegosztás és a mezőgazdasági termelés összefüggéseiről, a magyar mezőgazdaság racionalizálásáról és a bérleti viszonyokról szóló, tulajdonképpen a pártkongresszus előtti viták egyik részkérdését, a „feudális”, vagy „félfeudális” maradványok problémáját taglalta. Nagy Imre szembeötlően tartózkodott mindenfajta politikai következtetéstől (ahol ilyenek jöttek tollára, utóbb azokat gondosan kihúzta), csupán az egyik cikk végére illesztett egy hosszabb bekezdést, amelyben a viták és félévnyi moszkvai tartózkodás után igyekezett összefoglalni nézeteit a mezőgazdaság „átmenete” kérdésében: „A nagybirtok előnye elvitázhatatlan. Jelentheti-e azonban ez a megállapításunk azt, hogy mi nem harcolunk a birtokmegosztás félfeudális maradványai, az antidemokratikus birtokmegosztás ellen, a nagybirtok felosztásáért? [...] Egyáltalán nem! Ez csak azt jelenti, hogy megértettük és minden fenntartás nélkül magunkévá tettük, a gyakorlatban pedig helyesen alkalmazzuk Lenin tanításait, hogy fel fogjuk osztani a nagybirtokot még akkor is, ha ebből gazdasági hátrányok származnak, mert a földkérdést, a parasztkérdést nem mint gazdasági kérdést, hanem mint hatalomért folyó harc alapvető kérdését tűzzük a proletariátus elé. [...] Egyben azonban azt is jelenti, hogy a proletárdiktatúra egy adott stádiumában rá kell és rá fogunk térni az egyéni kisparaszti gazdaságok kollektivizálása útján az előnyösebb, nagyüzemi szocialista mezőgazdaságra.”¹⁵ Jellemző módon — talán az 1930-as év szovjet tapasztalatai alapján — a „kollektivizálása” szó elé fontosnak látta beszúrni az „önkéntes” szócskát a már kész gépiratba. Negyedik, 1930. novemberi kézírata a Szociáldemokrata Párt agrárprogramjáról az akkor érvényes határozatok szerint szidalmazta a „munkásgyilkos” „szociálfascisták” e „parasztfogó manőverét”, amelynek célja a „szovjetellenes imperialista háború előestéjén” jelentkező forradalmi veszély elhárítása, illetve a forradalmasodó paraszttömegek leszerelése.¹⁶ Persze a szociáldemokraták képében saját régi nézeteit is bírálta, amikor szemükre vetette, hogy túlhangsúlyozzák a feudális maradványok szerepét és emiatt egy polgári demokratikus földreformot tűznek ki célul.

Míndez inkább a magyar párt vezetőinek szólt, akiket e kérdésnél pillanatnyilag jobban érdekelt (legalábbis Moszkvában) a Szerényi-csoport, illetve Kun Béla közötti frakcióharc. Intézeti főnökei viszont azt (is) látták és értékelték, hogy nagy lendülettel látott munkához, úgyhogy hamarosan előléptették: a szakszervezet, a pártsejt, az adminisztráció képviselői és az osztályvezetők együttes ülésének határozata alapján

14 PIL 878. f. 8/235. d. e. 1–55.

15 Uo. 1–12. *Nagy Imre*: Mezőgazdasági termelés és birtokmegosztás Magyarországon. (Kézirat, hátlapján: *Új Március*, Agrarprobleme.)

16 Uo. 46–55. *Nagy Imre*: A magyar szociálfascisták parasztfogó manővere. (Kézirat.)

1931. február 23-tól (egyelőre 2. osztályú) tudományos főmunkatárs lett 200 rubel havi fizetéssel.¹⁷ Az 1931. évi „ellenterv” szerint munkája középpontjában a KMP készülő (még a II. kongresszuson elhatározott) agrárprogramjának „megalapozása” állt: az év második felére hat nagyobb tematikus egységet kellett kidolgoznia (a „Magyarország általános jellemzése és alapadatok a magyar mezőgazdaságról” című bevezetőtől a KMP falusi munkáján át „a program alapjai, taktikai és szervezési feladatok [összegezés]” című utolsó fejezetig).¹⁸ Az év folyamán ennek a munkának csak bizonyos részeivel készült el (így a földreformról szóló rész, a parasztság helyzetéről szóló tézisek, a KMP követeléseinek tervezete, stb.), ám emellett háromíves tanulmányt írt a magyar mezőgazdaság válságáról az Intézet *Agrárválság* című háromkötetes tanulmánygyűjteményének¹⁹, egy másfél íves dolgozatot a másik ez évben kiadott többkötetes „szprávocsnyik” (itt tulajdonképpen: évkönyv) számára Magyarországról, egy ívnyi tanulmányt Földkérdés a magyar forradalomban 1918–1919 címmel, valamint havi egy rövid összefoglalót Magyarországról az intézeti *In-formbulletin* számára. Mindez kétségtelenül elismerésre méltó teljesítménynek számított, még akkor is, ha előadást Nagy Imre az intézetben nem tartott, mint ahogy munkái vitájának sem maradt nyoma.²⁰

A következő két év hasonlóan termékenynek bizonyult: mindkét évben hét-hét ívnyi tanulmányt, cikket és munkaanyagot készített, folytatta a KMP agrárprogramja számára végzett munkáját, rendszeres cikkírója nemcsak az intézeti folyóiratnak, évkönyvnek, de a *Sarló és Kalapács* című Moszkvában megjelenő magyar kommunista folyóiratnak, s egy „népszerű brosúrát” is írt a magyar parasztság helyzetéről, amelyet „Kun elvtárs is átnézett” (aki más cikkeit is véleményezte), ennek nyomán oroszon kívül magyarul is megjelent.²¹ 1933-ban a korábbi évekhez hasonlóan ismét négy írása jelent meg a *Sarló és Kalapács*ban, egy tanulmánya az *Agrárproblémák* című folyóiratban (a kisgazdapárttól), s leadott több belső munkát is. Mindezek alapján a szakszervezeti bizottság javaslatára 1933. október végén élmunkás lett.²² Ezekben az években kivette részét az Intézet társadalmi életéből is: 1931–32-ben és 1933 decemberétől 1934 áprilisáig tagja volt az intézeti pártsejt irodájának (pártszervezeti vezetőségének), 1932–33-ban a szakszervezeti bizottságnak (ebben a minőségében összeállította az élmunkásjelöltek névsorát), aktív volt a vörös segély és az önkéntes honvédelmi szövetség munkájában, de neve megtalálható az „ebédlő-bizottság” és az antiklerikális estély szervezőbizottsága névsorában is.²³

17 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 318.

18 Uo. gy. 145. 34.

19 Ld. Nagy Imre agrártörténeti tanulmánya, 1932. Közli: Sipos József. *Múltunk* 37 (1992) 4. szám 77–109.

20 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 145. 99.

21 Uo. gy. 215. *Imre Nagy: Polozsenyje kresztyansztva v Vengrii*. Moszkva, 1933; *Uő: A magyar parasztság helyzete*. Moszkva, 1934.

22 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 317. 64–70.

23 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 317. 64–70. Uo. F. 536. op. 1. gy. 207. 55. gy. 318. és F. 495. op. 205. gy. 54. 157. Nagy Imre „termelési és pártjellemezése”, 1936. máj. 22.

Nagy Imre az Intézet megbecsült, de szerény, és éppen ezért kissé jelentéktelennek tűnő vagy annak tekintett tagja volt. „A Nemzetközi Agrárintézetből emlékszem egy személyre, akit Nagy Imrének hívtak” — emlékezett vissza a hetvenes években kollegája és kevés számú orosz barátainak egyike. „Egy szobában ültünk, [...] szemben egymással. Nagy Imre először erős testalkatával, másodszer — úgy mondanám — megnyerő arckifejezésével, harmadszor vidám természetével tett rám hatást, negyedszer — mint minden normális magyar — szerette a nőket. Oroszul elég jól beszélt. [...] Amikor sok év múlva megtudtam, hogy Nagy Imre a Magyar Köztársaság miniszterelnöke lett, alapvető benyomásom a csodálkozásban fejeződött ki (mind egyikünknek ez volt a véleménye, nem csak nekem, ezért gondolom, hogy objektív), mert olyan formátumú, átlagos műveltségű politikusnak láttuk, aki ismeri a paraszti lelkivilágot, valószínűleg tud a parasztokkal beszélni, ennyi és nem több.”²⁴

Az Intézetet közben többször átszervezték, ő azonban maradt eredeti osztályán, amelynek neve és vezetői változtak csupán. Besorolása, minősítése szerint lassan felfelé haladt a ranglétrán, immár első osztályú tudományos főmunkatársként, 1935-ben 325 rubelt keresett havonta. Ugyanakkor munkája lendülete némileg megtört, 1933–34-ben nem szerepelt többé az „udarnyikok” listáján, nyilván ezért kellett megválnia pártvezetőségi tagságától (mindamelllett „pártszervező”, vagyis aktíva maradt). Mind több utalás történik arra, hogy nem teljesítette a tervet határidőre (1935 júliusában az első félév értékelése szerint csak 80%-ra, terjedelmi szempontból pedig csak 64%-ra), egyes munkáit nem hagyták jóvá (így a *Komintern Nemzetközi Lenin Iskolája* számára írott négy éves „anyagát”).²⁵ 1934-ben mégis tagja lett az intézeti tudományos tanácsnak, az osztályértekezlet pedig megállapította, hogy önálló munka az osztályon csak Magyarországról jelent meg.²⁶ 1935-ben az Intézet újabb többkötetes kiadványában (*Agrárkérdés és paraszmozgalom*) a magyar helyzetről megint Nagy Imre tanulmánya szerepelt.²⁷ Amikor tehát 1935. október 20-án kérelmet adott be az intézeti minősítő bizottsághoz, hogy „publicisztikai, tudományos és társadalmi-politikai tevékenysége alapján” erősítse meg tudományos főmunkatársi beosztásában és támogassa kérelmét a közgazdaságtudományok kandidátusa cím elnyerésére „disszertáció megvédése nélkül”, egyrészt imponáló hosszúságú (bár nem mindig pontos) bibliográfiát s több önálló munkát csatolhatott: orosz és magyar nyelvű brosúráját, cikkeit, tanulmányait; köztük mint legújabbat, a már egy éve ugyan csak az Intézetben dolgozó egykori ajánlójával, Hevesi Ákossal együtt írott, s most már jóváhagyott Lenin-iskolai tananyagot, *Az agrár-paraszt kérdés Magyarországon* címmel.²⁸ Osztályvezetője, a német Hörnle melegen támogatta Nagy Imre kérését, s a bizottság is támogatólag terjesztette fel a *Vörös Akadémia* akkreditációs bizottságához, „tekintettel arra, hogy Nagy elvtárs a magyar mezőgazdaságról és paraszmozgalomról egész sor munkát írt, amelyekből nyilvánvaló, hogy teljesen

24 PIL 867. f. t-74. sz. Vlagyimir Mihajlovics Turok visszaemlékezése.

25 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 318.

26 Uo. F. 536. op. 1. gy. 225., gy. 226.

27 Agrarnij voprosz i kresztyanszkaja dzviszenyija. Szpravocsnyik. Moszkva, 1935. 115–133.

28 RCHIDNI F. 495. op. 142. gy. 925.

önálló és elmélyült tudományos munkát végzett”, és „mint a magyar forradalmi mozgalom aktív résztvevője [...] kiválóan ismeri az országot”.²⁹

A „magyar forradalmi mozgalom aktív résztvevőjének” 1935 végére történetesen eléggé meglazult a kapcsolata „anyapártjával”. Elemzései és „anyagai” természetesen eljutottak a Komintern magyar szekciójához, de a pártmunkában nemigen vett részt. Pedig Moszkvába érkezését követően eleinte szoros szálak fűzték a KMP kongresszus után a Szovjetunióban maradt vezetőihez, akik közül Kun Béla mellett Bergmann József, a magyar párt Komintern-beli képviselője játszotta a legjelentősebb szerepet. Bergmann tartotta a kapcsolatot a Bécsben majd Prágában székelő Központi Bizottsággal, és ezen keresztül a budapesti titkársággal. Az utóbbi jelentéseiből világosan kiderült, hogy a falusi munka, amelynek irányítását Polányi Máté vezetésével egy bizottság vette át, Nagy Imre távozását követően széthullott. A Parasztok Lapja szerkesztőjével, Molnár Árpáddal a 3. szám megjelenését követően a KMP összeütközésbe került, mert Molnár Nagy Imre eltűnését követően önállóan kezdett volna szerkeszteni (ezt „pártellenesnek” tekintették), ezért elhatározták leváltását. Megszüntették az anyagi támogatást is, így aztán Molnár 1930 júliusában mintegy 300 pengőnyi adósságot hátrahagyva lemondott a szerkesztői tisztról.³⁰ A budapesti titkárság 1930. decemberi jelentése ugyan mintha a kapcsolat és a lapkiadás újonnan történő beindulásáról számolna be, ennél azonban fontosabb, hogy megállapította a falusi osztály „szó szoros értelmében” való megszűnését, s indítványozta teljes újjászervezését. Ekkor javasolták a magyarországi vezetők Nagy Imre hazavezénylését. Bergmann már meg is beszélte vele: „Nagyon örül a vezénylésnek, kéri a KB vezénylési határozatát”.³¹ Néhány héttel később a KÜB jelezte, hogy a központi vezetés (titkárság, KB) már meghozta határozatát, s az ügy sürgős. Ilyen határozat nem került elő, ám az bizonyos, hogy Nagy Imrét ekkor nem rendelték haza.

Az sem valószínű, hogy nagyon örült volna egy ilyesféle határozatnak akkor, amikor családját Moszkvába hozatva már többé-kevésbé beilleszkedett. Ha született is döntés hazavezényléséről, azt tudhatta, hogy a Szerényi–Barna-féle vezetés pozíciói nem állnak annyira jól, hogy amit határoznak, véglegesnek tekintendő. Kun őket tekintette felelősnek a pártot otthon már másfél éve sújtó konspirációs válságért, sőt, gyanakodott rájuk, hogy besúgók. 1931 márciusában Bergmann le is váltották tiszttségéből, amelyet átmenetileg Poll Sándor (Farkas mozgalmi néven) vett át.³² Valójában ismét Kun Béla szava döntött mindenben.

Kun egyelőre számított Nagy Imrére, mégpedig Moszkvában, s egyszerre több ügyben is. A kongresszus határozata értelmében el kellett készíteni a KMP agrárprogramját; ezt Kun amúgy is fontosnak tartotta, de szükséges volt azért is, mert Révai téziseit a Komintern nem hagyta jóvá.³³ Létrejött tehát az ún. magyar agrárbizottság, amelynek Kun és Poll mellett a harmadik magyar nemzetiségű tagja Nagy Imre lett, külső szakértőként pedig eredetileg Varga Jenő, Magyar Lajos és a Nem-

29 Uo. F. 536. op. 1. gy. 248. 2–7.

30 PIL 878. f. 8/184. ó. e. 5–8.

31 Uo. 878. f. 8/291. ó. e. Barna (Bergmann) József a KÜB-nek, 1930. dec. 22.

32 Uo. 878. f. 8/134. ó. e. 30.

33 Uo. 878. f. 1/23. ó. e. 106–109. A Kresztintern titkárság levele a KIVB-nek, 1930. máj. 15.

zetközi Lenin Iskolán tanító Andics Erzsébet vettek volna részt a munkában. Májusban elkészült a bizottság munkaterve, amelynek értelmében a mezőgazdasági munkásság és parasztság helyzetéről és mozgalmairól Nagy Imre, a KMP tevékenységéről Kun és Poll készítettek téziservezetet.³⁴ Nagy Imre téziservezete el is készült, ha az nem is állapítható meg, hogy az 1930. június 12-i határidőt betartotta-e. Az agrárprogram végül 1932-ben készült el, párhuzamosan a KMP „Harci programjával”. A Komintern közép-európai titkárságán Nagy Imre volt előadója, a testület a programot elfogadta, s meg is jelent Nagy Imre már említett brosrúrája (A magyar parasztság helyzete) függelékeként.³⁵

Amikor Bergmann és Szerényi Kun a Komintern vezetői segítségével kibillentette pozícióikból, a folyamat nem állt meg. A világpárt nemzetközi kádereképzőjének, a Lenin-iskolának magyar szektorában sokan tanultak, akiket Szerényiék küldtek ki. A szektort Sebes Pál (Lantos néven) vezette, ő azonban Poll hazavezénylése után egy darabig a KMP Komintern-képviselési feladatait is ellátta. „Tehermentesítésére” 1932 januárjában Nagy Imrét „állították be” helyettesnek, az Agrárintézetben ezt a javaslatot megint Kun Béla tette, azzal a feltétellel, hogy az nem zavarja majd Nagy Imre intézeti munkáját.³⁶ A szektorvezető helyettesi beosztás nem jelentett oktatói munkát, de tanulást sem — Nagy Imre, ahogy egész életében, Moszkvában sem végzett semmiféle pártiskolát, még az Agrárintézet háziszemináriumain és előadásain sem nagyon jelent meg, amit időnként rosszalhattak is —; egyszerűen politikai vezetői feladatról volt szó. Ennek jellegébe némi bepillantást enged a szektor egyetlen fennmaradt „hétköznapi” ülésjegyzőkönyve 1932. január 12-ről, amelyen Nagy Imre is részt vett, egyébként első alkalommal. A tanév első feléről szóló beszámoló a tanulmányi és politikai munkát elemezték, bőséges kritika és önkritika kíséretében. Néhányan felvetették a szektorvezető hiányát is, amire Nagy Imre válaszolt azzal, hogy ez a kérdés végre megoldódott. Vezetőként természetesen a kritika és önkritika még nem eléggé mély, bolsevik jellegéről beszélt, hiányolta a felszólalásokból a termelés, a sztahanovista mozgalom és a szocialista verseny kérdéseit, s tett egy megjegyzést arról, hogy a személyi nézeteltéréseket „bolsevik eszközökkel és módszerekkel likvidálni kell”.³⁷

Talán Nagy Imre is tudta, hogy erre hamarosan sor kerül. 1958-ban, a bíróság előtt úgy emlékezett, hogy Lenin-iskolai megbízatásának az volt a célja, hogy „likvidálja a hazai frakciós tevékenység következményeit”.³⁸ Amennyire az 1932. április–májusi szektorülések eléggé kusza és hiányos jegyzőkönyveiből megállapítható, a hallgatók egy része arról beszélt egymás között, hogy Kun Béla „nyírta ki” Szerényit és Bergmann (meg másokat is), feljelent embereket, akiket azután elvisz a GPU; hogy jobb lenne hazamenni illegális pártmunkára, stb. A kivizsgálásra kiszállt a szektorba Kun Béla, oldalán Sebessel és Naggyal, hogy azután öt napon keresztül hallgassák a meg-

34 Uo. 878. f. 8/230. d. e. 227–229.

35 Nagy Imre: Az 1945-ös földreformban betöltött szerepem meghamisítása. Irodalmi Ujság (Párizs) 1988. 2. szám 12.

36 PIL. 878. f. 8/294. d. e. Lantos és Scheffer (Kun Béla?) levele a KÜB-nek, 1932. jan. 9.; RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 173. Kivonat a MAI Igazgatósága 1932. jan. 20-i ülésjvk-ból.

37 RCHIDNI F. 531. op. 1. gy. 132. 5.

38 MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere, Bír. ir. 1. dossz. Jkv. az 1958. jún. 9-i tárgyalásról.

félemlített hallgatók ön- és egymás elleni vádjait, amelyek a frakciózástól egészen a rendőrspicli vádakig, trockizmusig és hasonlókig terjedtek. Nagy Imre tagja lett a határozatot összeállító bizottságnak az iskola- és szektorvezetés képviselőjeként, de a vitában nem vett részt, a fennmaradt iratok szerint elállt a szótól. Czeiner Ferencet, a januári ülésen megválasztott pártbizalmi, Lovas Mártont és Krieszl Jánost kizárták az iskoláról, s még az év folyamán letartóztatták őket, mások fegyelmet kaptak. „Aki Kun ellen harcol, az a párt ellen harcol” — jelentette ki a Komintern VB kiküldöttje, Szmoljanszkij a záró szektorülésen.³⁹

Nagy Imre nem harcolt Kun ellen, vádlottból egy rövid pillanatra vádlóvá vált, azok pedig, akik a kongresszuson őt vádolták, hamarosan nemcsak a vezetésből tűntek el, hanem szabadságuktól is megfosztották őket. Ez volt a pillanat, amikor még a kongresszus közben kapott pártfegyelmijét is érvénytelenítették⁴⁰ — ismét „tisztá” lett.

De a körülmény, hogy az autodafén, rá jellemző módon, nem vett részt megfelelő aktivitással, nem kerülte el pártfogói figyelmét. Talán visszaretentette az a baljós légkör, amiben elvtársai az egész „iskolás-ügyet” tárgyalták, s immár kialakult reflexeinek engedelmeskedve nem állt ki megfelelő keménységgel a „frakciózók” ellen. Folytatta visszavonulását a tudományos életbe, ezért nem is maradhatott sokáig politikai vezetői poszton: 1933 áprilisában szektorvezető-helyettesi tisztsége alól felmentették.⁴¹ Az iskola-ügy a magyar pártvezetés felé „emigrációs vonalon” közeledő Nagy Imrét paradox módon inkább visszavetette, eltávolította egy kilátásban lévő pozíciótól, ezúttal azonban a dolog elsősorban rajta múlt. Ezért nemsokára nagy árat fizetett, de mielőtt erről szólnánk, meg kell vonnunk az első moszkvai évek mérlegét.

A korai harmincas évek Moszkvájában a városképtől a politikáig minden az átalakulásról árulkodott. Nyugati utazók, „zarándokok” és kritikusok egyaránt meg- és feljegyezték az első ötéves terv iparosítása és a modernizálódó nagyvárossá válás jellemző tüneteit: ekkor kezdték építeni a metrót, a föld felszínén pedig a sugárutakat és az amerikai stílust keleti ornamentikával és kommunista jelképekkel fűszerező felhőkarcolókat. Néhány évig egymás mellett élt a NEP-korszak sokszínűsége, a régi „kispolgári” életre és az „új társadalomra” jellemző vonások az emberek ruházkozásától az egymással való érintkezési szokásokig sok területen ütköztek. A külső változások, a tömegfelvonulások, ünnepek, a városi tömeg, a közlekedés zsúfoltsága azt a benyomást keltették, hogy az élet felgyorsult, ugyanakkor az egyszerű ember napi ügyei intézésekor az élelmiszerbeszerzéstől a hivatalokig ugyanazt a hihetetlen lassúságot, nemtörődömséget érzekelte, amit a századokkal korábban Oroszországba utazók is leírtak. Ezekben az években alakultak ki a sztálini rendszer külsőségei: a transzparenses ünnepek, a politikai kampányok, a vezér dicsőítése és kultusza, a nemzetközi forradalmi romantikát felváltó nagyorosz birodalmi tradíció ápolása. Az

39 A szektorülés jegyzőkönyvei: PIL 878. f. 8/163. 6. e. 9–26. és RCHIDNI F. 532. op. 2. gy. 54. 1–36. Az ügyről ld. *Borsányi Gy.*: Kun Béla i. m. 347.; PIL 907. f. 13. 6. e. Lovas Márton önéletrása; 1956-os Intézet, Oral History Archívum (=OHA), Kovács István-interjú (Kovács, a későbbi MDP-vezetés prominense ekkor Lampel álnéven KIMSZ-tagként és a Lenin-iskola volt hallgatójaként a Szovjetunióban dolgozott, részt vett az iskola egy s más rendezvényén és a Kun-ellenesek csoportjához tartozott).

40 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 171.

41 Uo. 172.

Internacionálé hangjai helyett mind többször szólt a *Veszjolüje rebjata* című kórus, „az élet szebb és vidámabb lett” (Sztálin), de tömegessé váltak a politikai eljárások és perek, immár nem csupán — mint korábban — a rendszer „ellenségeivel” szemben, hanem mindenkivel, akit a hatalom annak vélt. Kampányok söpörtek végig a vidékeken és a városokon a sztahanovista mozgalomtól a huszonötezer, vidéki kolhozszervezésre küldött munkás kampányán át a spartakiádokig. A kollektivizálás nyomán élelmiszerhiány keletkezett és jegyrendszert vezettek be, de még léteztek vendéglők francia nyelvű étlappal; a pionírokat fekete-tengeri táborokba vitték nyaralni különvonatokkal, a kuláknak minősítettek viszont az északi sarkkörön túli lagerekbe. Egyre-másra készültek a látványos nagyberuházások a magnyitogorszki kóhótól a vízierőművekig, ahol a rabmunkás és a toborzott munkás körülményei vajmi kevéssé különböztek egymástól, de már készen álltak olyan létesítményei is, amelyeket kizárólag a GULAG foglyai építettek, mint például a fehér-tengeri csatorna. Az embereket röghöz kötő, 1917-ben eltörölt belső útlevélrendszert újra visszaállították, de a harmincas évek közepéig — legalábbis a külföldiek — viszonylag szabadon utazhattak ki és be. Végtelenen ellentmondásos világ volt ez, amelyben tízmilliók egyetlen központi akarat által vezérelt szocializálása (kultúrforradalom) folyt egy mereven hierarchikus rendszerben, hirdetve a kiemelkedést a korábbi szolgasorból (Nagy Imrénak akadt tapasztalata erről is), „civilizálva” őket, de ugyanakkor egy új szolgaság rendszerét építve gyáraktól kolhozokon át városi kultúrparkokig. Aki kívülről jött s nem töltött hosszabb időt ebben a világban, mint az utazók és „zarándokok” legtöbbször, csak az iszonyatos ellentmondások egyikét-másikat érzékelhette, de aligha érthette az egészet.⁴²

Nagy Imre nem ebbe az utóbbi csoportba tartozott. Maga is ellentmondásos vagy inkább határhelyzetben volt: „politemigránsként” kívülről, a hatalmi elithez közeli kutatóintézet munkatársaként és időnként pártaktivistaként viszont belülről látta az átalakuló és totalizálódó szovjet világot. Szovjet pártértelmiségi volt, jellegzetes szakterülettel: nem agrártudós, hanem agrárpolitikai szakértő, azon belül mint magyar egy abszolút periférikus területé. Belül és kívül állt egyszerre, s a kora harmincas években a rendszer olyan személyektől, akik, mint ő, azonosultak céljaival, gondolkodásával és nyelvezetével, elfogadta ezt az attitűdöt. Ez tükröződött életformájában: kispolgári eleganciával öltözködött Moszkvában is, átlagos — vagyis szűkös — bérlakásban lakott, mint a moszkvaiak milliói, de már a harmincas évek elején volt telefonja. Felesége azonban a nők munkába állását heroizáló pózokban ünneplő években sem vállalt soha állást, és nem születtek újabb gyermekeik akkor sem, amikor 1934-ben kampány indult a Szovjetunióban a népességszám növelésére; mi több, Nagy Imréné soha nem lépett be a pártba. Nagy Imre fizetése, a cikkeiért kapott honoráriumok elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy eltartsa a családját. Nem egy szál

42 Ld. erről *Paul Hollander: Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba 1928–1978.* New York–Cambridge stb. 1983., kül. 4. fejezetét 102–176.; *André Gide: Visszatérés a Szovjetunióból.* Bp. 1989.; *Sinkó Ervin: Egy regény regénye.* Újvidék–Bp. 1988.; *Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül.* Bp. 1977. 306–333.; *Alekszandr Szolzsenyicin: A Gulag szigetvilág.* I–III. Bp. 1993.; *Viola Lynne: The Best Sons of the Fatherland. Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization.* New York–Oxford, 1987.; *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* Szerk. György Péter és Turai Hedvig. Bp. 1992.

ruhában érkezett Moszkvába s nem kért támogatást a Nemzetközi Vörös Segélytől, hanem Bécsből maga után hozatta a kongresszus előtt ott hagyott ruháit, de nem halmozott fel semmi különöset (erre a kor viszonyai között módja sem volt). Moszkvai éveire 1957-ben, a házkutatás és vagyoneklobzás során leginkább a jellegzetes, ódon kézírással telerótt lapok emlékeztettek, mert nemcsak kézíratait, de olvasmányairól készített jegyzeteit is akkurátusan megőrizte.

Fentebb már szó esett intézeti és más írásműveiről, amelyek persze nem tükrözik közvetlenül szerzőjük harmincas évek eleji életérzését. Ezekről az évekről (meg általában a hazatérésig terjedő időszakról) a túlélők körében vaskövetkezetességgel érvényesülő iratlan szabály szerint Nagy Imre sem beszélt senkinek, még akkor sem, amikor erre igencsak kíváncsi értelmiségiek, barátok vették körül, mint az 1956-os forradalom előtti időkben. Írásait és tanulmányait ebből az időszakból emlékeivel együtt ugyancsak „elsüllyesztette”, legalábbis a nyilvánosság elől elzárta: ahogyan más vezetőtársai, úgy ő sem adta ki újra 1934–35, a népfrontpolitika meghirdetése előtt írt műveit 1945 után.

Tudományos működése első időszakában elsősorban a falusi osztály vezetőjeként már elkezdett útját járta tovább: az Agrárintézet viszonylag jól ellátott könyvtárára és a Lenin-könyvtárra támaszkodva készítette leíró munkáit a magyar mezőgazdaság helyzetéről, fejlődési tendenciáiról. Világos szerkezetben, rendkívül bőséges statisztikai adatbázisra támaszkodva tulajdonképpen a kemény adatokat interpretálta, hivatkozásokat a statisztikákon kívül elvéve tett egy-egy újság-, vagy folyóiratcikkre. Amennyiben ennek során áttért politikai területre, akkor a korabeli frazeológia szerint bírálta a „fasiszta” és „szociálfasiszta” parasztmozgalmakat, beleértve a kisgazdapártot, amelyet a fasizmus (a Horthy-rendszer, a kormánypárt) „segédcsapataként” határozott meg. Ezek az összefoglaló tanulmányok az 1928-ban írott első darabtól kezdve „egymásra” építkeztek: szerkezetük nagyon hasonló, csak az adatsorokat kellett felfrissíteni, illetve továbbfolytatni.⁴³ Ilyen leíró, inkább szemle jellegű írásokat, amelyek alapadatait a rendszeres intézeti tájékoztatók számára gyűjtötte, folyamatosan írt a harmincas évek végéig, amikor már régen nem dolgozott az Agrárintézetben.

Agrárpolitikai tanulmányainak egy másik vonulata a KMP programkészítő munkájához kapcsolható. *A mezőgazdasági munkásság és parasztság helyzete és mozgalmi* című, valószínűleg már 1931-ben keletkezett tézisztervezetét természetesen ismét helyzetleírásra kellett építenie, de mint összefoglaló dokumentum, történeti és politikai részeket is tartalmaz. Ami az előbbit illeti, a történeti alapozás igénye a húszas évek végén készített dolgozatokat is jellemezte, most mindinkább elmélyült. A tézisztervezet is tartalmazta a minden tanulmányban többé vagy kevésbé hangoztatott „kettős jelleget”: miközben a poroszutas agrárfejlődés tőkés árutermelő, modern nagybirtokát aprólékosan elemezte, ugyanilyen hangsúllyal ábrázolta a feudális vagy félféudális „maradványokat”. Ezek alapjára a földbirtokszerkezet, valamint az

43 Nagy Imre tanulmányírói tevékenységének e vonására és 1930 előtt írott munkáival való kontinuitására már *Sipos J.* is felhívta a figyelmet a korai moszkvai írásokról szóló rövid összefoglalásában. Ld. Nagy Imre agrártörténeti tanulmánya, 1932. i. m.

ártermelő közép- és kisparaszti helyzetének reménytelensége a gazdaságpolitika, az adórendszer, a piac állami szabályozása és a nagybirtokkal való verseny miatt. Úgy tűnik, hogy bár erre a figyelmet nyíltan nem irányíthatta, Nagy Imre igyekezett jelezni azt a meggyőződését, hogy egy esetleges kommunista forradalom esetén a demokratikus földreformot, a parasztság egészét érintő demokratikus intézkedéseket továbbra is időszerűnek tartja, mint ahogy — az érvényben lévő párthatározatok alapján — sohasem mulasztotta el az 1919-es agrárpolitika bírálatát. (Noha a Tanácsköztársaság a földmunkásokra és a cselédekre építette ezt a politikát, akiknek helyzete javult, de — szúrta be a kész tervezetbe kézírással — „a cselédség egy rétege [...] a termelősövetkezetté alakult nagybirtokon magát »állami cselédnek« érezte, ellenszenvvel viseltetett a proletárdiktatúrával szemben.”⁴⁴) Itt már bővebben kellett írnia a parasztság és földmunkásság politikai arculatáról, szervezeteiről — ebben azonban teljes mértékben a korabeli végtelenen intoleráns ábrázolási mintákat követte, különösen a szociáldemokratákkal szemben. Mindazonáltal még a „szociálfasiszták” kötelező rituális elátkozásokor sem ragadtatta magát túlzásokra, a Független Kisgazdapárttól („segédcapat”) azért elismerte, hogy még a kisparasztság egyes rétegeinek érdekeit is kifejezi. Nagy Imrében ekkor fejlődött ki az érzék arra, hogy mondanivalóját mindig a kérdésben érvényes párthatározat betűje szerinti frazeológiájában fejezze ki (ha például a forradalomban a proletariátus mondjuk csak a középparasztság alsó rétegére támaszkodhat, akkor nem mulasztotta volna el soha a pongyola „középparasztság” szóhoz odaírni az egészen precíz meghatározást) — és a valamikori elhajló olykor nem habozott másokon is számonkérni ezt a kínos pontosságot.⁴⁵ Ilyen módon a harmincas évek előrehaladtával szépen gyarapodó káderlapjain és szabvány szerint készült önéletrajzaiban joggal szerepelhetett a megállapítás: elhajlásaim nem voltak.

A Lenin-iskola számára írott „tankönyv” (*Az agrár-paraszt kérdés Magyarországon*) nyújtott módot arra először, hogy szintetizálja nézeteit mind a magyar mezőgazdaság helyzetéről, mind a magyar agrárkérdés megoldásának különféle módzatairól. Az elkészült sokszorosított tananyagban a történeti részt és az MSZDP 1918 előtti agrárprogramjáról szóló fejezetet Hevesi Ákos írta, de ennek kapcsán fordult Nagy Imre érdeklődése a szociáldemokrácia agrárfelfogása felé. Fennmaradt vázlatának tanúsága szerint egy nagyobb szabású munkát tervezett, amely a szociáldemokraták agrárkérdésben elfoglalt álláspontját egészen a kezdetektől vette volna szemügyre, s nem mellékesen tartalmazta volna az SZDP elméletét az egész magyar kapitalista fejlődésről. 1935 elején Nagy Imre a munkatervet benyújtotta az Agrárintézet vezetésének is, amely azt elfogadta.⁴⁶ Kandidátusi címre ajánlva őt osztályvezetője, Hörnle azt írta, hogy a 8 ívre tervezett tanulmány már csaknem elkészült. Mára csak egy húszegynéhány oldalas „tézis” maradt fenn belőle, és néhány kisebb

44 PIL 878. f. 8/230. ó. e. 180.

45 Pl. Hunya Istvánon és más hazai kommunistákon, ld. beadványát 1932. febr. PIL 878. f. 8/230. ó. e. 207–209.

46 A vázlatokat ld. MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere. Operatív iratok (=Op. ir.) 24. k. 86–114. ki-hagyásokkal. Az egyetlen datált kézirat (egy német nyelvű gépelt vázlat) 1935. febr. 15-én kelt.

kézirattörödék, amely esetleg ehhez a tanulmányhoz készült. Ebből nem könnyű képet alkotni a tervezett műről. Néhány változás a korábbi írásokhoz képest azért megállapítható. Így például az, hogy erre az időre Nagy Imre a korábinál jóval alaposabb elméleti felkészültséget szerzett (a szociáldemokrata nézetek forrásvidékéről szóló pontok említik Kautsky, David, Marx, Proudhon, Rosa Luxemburg, illetve Szabó Ervin, Ágoston Péter, Dániel Arnold, Jászi Oszkár, a Társadalomtudományi Társaság, a Huszadik Század stb. nevét). A szociáldemokrácia kritikusaként kezdett munkához, de a „szociálfasizmus” már nem szerepelt fogalomkészletében. Az is feltűnő, hogy bár érzekelte a 19. századi gazdaság- és agrárfejlődés, a parasztság sorsának alakulása mellett Magyarország egy másik nagy problémájának, a nemzeti függetlenség és a nemzetiségek kérdésének jelentőségét, de azt lebecsülte, sőt a kapitalista átalakulást gátló tényezőnek tekintette.

A tézistervezet több ponton bírálta a szociáldemokráciát amiatt, hogy a magyar nemzeti függetlenség, az ország területi integritása talaján állva inkább „paktált” a magyar tőkésosztállyal, mintsem, az önrendelkezési jog elismerésével, szövetséget kötött volna a nemzetiségi paraszttömegekkel. Különösen érdekes ez az állomás „negyvennyolcas” szellemben felnőtt kaposvári diák és a később az ötvenes évek közepén a „nemzeti kommunizmusig” eljutó Nagy Imre szellemi fejlődésében. Még a Tanácsköztársaságnak felrótt hibák között is szerepelt ez a vád. A szociáldemokrata agrárpolitikáról szóló tézistervezet ugyanis kiemelten foglalkozott az 1919-es agrárpolitika bírálatával, a „felülről”, a parasztság „ellenére” végrehajtott agrárátalakítással. Ezt a szempontot Nagy Imre annyira fontosnak tartotta, hogy még 1936-ban, amikor minden terve összeomlani látszott, akkor is elővette Lenin-iskolai broszúrájának vonatkozó szövegrészét és megkezdte átdolgozását.⁴⁷ A hibákat Nagy Imre azzal magyarázta, hogy a Tanácsköztársaság Oroszországból hazatért, Buharin hatása alatt álló vezetői „baloldali túlzó módon”, a földdel kapcsolatban mereven nacionalizációs álláspontra helyezkedtek, holott ezt alá kellett volna vetni a hatalom kérdésének. Bizonyos átmeneti engedményekre lett volna szükség, mert a munkásságnak, úgymond, szövetséges kell, a parasztság. A tulajdonviszonyok előtérbe állítása tulajdonképpen szociáldemokrata álláspont. „A kisparaszti gazdaságoknak a szocialista nagyüzemű kollektív termelésre való átvezetése [...] nem azonnali intézkedések eredménye, hanem lassúbb folyamat és nem erőszak, hanem csakis meggyőzés, oktatás, nevelés útján valósítható meg.”⁴⁸ Még a diktatúra bukása sem jelentette a súlyos hibák azonnali felismerését — erre Nagy Imre Szántó Béla 1920-as broszúráját hozza fel példának. Szántó csak az agrárproletárokat tekintette a proletariátus szövetségének, ami ugyancsak a „baloldali szocdemek” álláspontja. Támadta Varga Jenőt is, aki egy 1921-ben kiadott broszúrájában a „minél rosszabb, annál jobb” elve alapján tagadta a földosztás jelentőségét, mondván, hogy az demokráciához, az osztályellentétek csekély szerepéhez vezet, ami kedvezőtlen a tiszta proletárforradalom számára. Nagy Imre a korábbi szövegből ki akarta hagyni a „jobboldali túlzásokról”, a Blum-tézisekről szóló részt.

47 MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere, Op. ir. 24. k. 72–84.

48 Uo. 76.

A „Szociáldemokrácia és agrárkérdés” című dolgozatból (brosúrából?) végül semmi sem lett, s ha csak az elkészült vázlatokat nézzük, ez talán nem is olyan nagy baj. Ahogy az ország és a kommunista mozgalom, Nagy Imre gondolkodása is átmeneti szakaszba jutott. Felismerve a szociáldemokraták, mint jövődö szövetségesek jelentőségét, az egyoldalú szitkozódásról a — mégoly kritikus, túlzó és türelmetlen — elemzésre való áttérés előrelépést jelentett. A Komintern 1935. májusi VII. kongresszusa után ez a szándék és felismerés Nagy Imrét is felértékelte: az antifasiszta népfelépítési politikára való áttérés mintegy utólag igazolta sok korábbi nézetét, a demokratikus feladatok fontosságától a széles, a parasztság (csaknem) egészét átfogó szövetségi politikáig. Amit egyelőre nem értett, az a nemzeti függetlenség és a nemzeti öntudat előtérbe kerülése; persze nem ez volt az egyetlen kérdés, amelyet 1935–1936 fordulóján nem tudott tisztázni magában.

1936 január–februárjában mindaz, amit Nagy Imre az előző évek során felépített, teljesen összeomlott, és ő maga a letartóztatás közelébe jutott. Ettől kezdve csaknem négy év telt el, mire helyzete valamelyest konszolidálódott, s ezzel párhuzamosan elindult egy új pályán. Ezalatt a néhány év alatt valósággal hullottak körülötte az emberek, és a folyamat végén azok közül, akikkel együtt töltötte az első moszkvai éveket, alig valaki maradt életben és szabadságon.

A tágabb előzmények ismertek, ehelyütt nem szükséges kitérni a sztálini terror csúcspontjára vezető lépésekre. A párton belüli hatalmi harcok és leszámolások logikája ugyancsak a sokat elemzett kérdések közé tartozik. Nagy Imrével kapcsolatban csak annyit kell megjegyezni erről, hogy a harmincas évek közepén megindult „ügyek” két szakaszra tagolhatók. Mint „pártügyek” kezdődtek, s egy későbbi stádiumban kerültek az állambiztonság, az NKVD hatáskörébe, innentől kezdve viszont az „ügyet” addig bonyolító pártszerveknek vajmi kevés közük van hozzá. A „Nagy Imre-ügy” jellemző vonásának látszik, hogy mint pártügy viszonylag korán elkezdődött, még az 1937–38-ban a magyar pártra rázúduló nagy csapások előtt. Talán ez volt a sok szerencsés tényező egyike, amelynek révén a Nagy Imre-ügy nem, vagy csak csekély mértékben változott NKVD-üggé. (Nagy Imrének a szovjet állambiztonsági szervekkel való „kapcsolatával” az életrajz egy külön fejezete foglalkozik.)

Mivel is kezdődött? 1935 kora őszén Nagy Imre felesége hosszabb betegeskedés után (melynek egyik oka bizonyára egyszerűen a honvágy és a Kirov-gyilkosság óta mind szigorúbb és nyomasztóbb szovjet mindennapoktól való idegenkedés lehetett), elhatározta, hogy Magyarországra utazik, hogy meglátogassa Kaposvárott élő apját. Nagy Imréné annak idején szabályos útlevéllel hagyta el Magyarországot (eltérően férjétől), csupán annak érvénye járt le. Ezért felkereste a moszkvai Magyar Királyi Követséget, érvényesíttette útlevelét és hazautazott.

A kémhisztéria jellemző minden totalitárius rendszerre, akárcsak a xenofóbia, az idegenek gyanús, az uralkodó rendre veszélyes ténykedéseitől való félelem. A szovjet-hatalom azonban — legalábbis kezdetben és deklarált alapelvei szerint — internacionalista volt, nyitva állt az elveit elfogadó emigránsok előtt. Amikor Nagyné hazautazott, ez a lépés még nem számított eleve ellenséges cselekedetnek, a külföldiek számára bizonyos utazási lehetőségek nyitva maradtak, természetesen megfelelő szabályok betartásával. Legalábbis erre utal a „Nagy Imre-ügyben” keletkezett egy ké-

sőbbi állásfoglalásában Szántó Zoltán, a KMP akkori vezetője: „Amikor a szovjet állam normális diplomáciai kapcsolatokat létesített Magyarországgal, az emigráció tagjai megfelelő instrukciókat kaptak a szekciótól [ti. a Komintern magyar szekciójától, a KMP-től] ilyen esetekre. Nagy Imrének is tudnia kellett arról, hogy egy ilyen lépéshez [ti. családtag hazautazásához a magyar állami képviselő segítségével] szükséges a szekció beleegyezése.”⁴⁹ Nem a hazautazás ténye számított tehát botránykőnek, bár ezt sem nézték feltétlenül jó szemmel, hanem az, hogy egy párttag — legyen bár alacsony beosztású — magánügynek tekinti pártonkívüli feleségének külföldi útját.

Felmerülhet a kérdés, hogy a máskülönbén évek óta a pártszerűség követelményeit betartó Nagy Imre miért nem kérte ki a KMP-vezetés véleményét a szóban forgó kérdésben? Minden bizonnyal azért, mert érzékelve az első — igaz, még nem halálos ítéletekkel járó — Zinovjev–Kamenyev-per után kialakult általános légkört, s tudva, hogy kapcsolata a KMP-vezetéssel igencsak meglazult az utóbbi években, attól tartott, hogy az engedélyt nem kapja meg. Családja sorsánál pedig egész élete során kevés dolgot tartott fontosabbnak, olyannyira, hogy a pártszerűség normáit is hajlandó volt annak alárendelni, pedig éppenséggel az utóbbi is vezérlő értékei közé tartozott. Valószínűleg az ügy és személye jelentéktelenségében bízott: pártonkívüli, háztartásbeli felesége és nyolcéves leánya pár hónapos távolléte nem tűnik fel senkinek. Ebben csalódnia kellett, mert a „szekció” tudomást szerzett az ügyről. Nem teljesen elképzelhetetlen, hogy az utazás egy részleges (családtagjaira kiterjedő) vagy teljes vizsztatérés előkészítése volt.

1936 első napjaiban zajlott az Agrárintézetben a „pártdokumentumok” soros felülvizsgálata, vagyis a tagrevízió. Erre 1933-tól kezdve nagyjából évente sor került a Szovjetunióban, rendszeresen ez csupán az önéletrajz elkészítését és a személyi adatlap (káderlap) kitöltését jelentette. 1933-ban Nagy Imre az Agrárintézetben már átesett egy hasonló felülvizsgálaton, akkor az űrlapot saját szóbeli közlései alapján töltötték ki, s önéletrajzát különösebb megjegyzés nélkül elküldték a Komintern káderosztályára.⁵⁰ Az 1936. évi felülvizsgálatra azonban már más légkörben került sor, a párt KB határozata alapján nem annyira regisztrációs, mint inkább tisztogatási szándékkal.⁵¹ Nagy Imre pedig a MAI pártszervek számára is „gyanússá” vált némiképpen erre az időre: amikor 1936 első napjaiban felszólították a szovjet állampolgárság felvételére, ezt elutasította. A későbbi levelezésből csak annyit lehet tudni, hogy Nagy ezúttal a magyar „szekcióra” hivatkozott, amely állítólag a korábban (és potenciálisan a jövőben is) illegálisan dolgozó párttagok számára nem javasolta vagy nem tette kötelezővé az állampolgárság felvételét.⁵² Ennyivel azonban az intézeti pártbizottság nem érte be, hanem az állampolgársági ügyben a VKP(b) KB mellett működő, a testvéri pártok tagjait a VKP(b)-be átigazoló bizottsághoz fordult, amely a kérdést a Komintern káderosztályára továbbította. Minthogy Nagy Imre akkor még meglehetősen

49 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 156. Szántó Zoltán levele a VK(b)P KB Ellenőrző Bizottságához, 1937. febr. 14.

50 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 207. 55., ill. F. 495. op. 205. gy. 54. 169–171.

51 A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam. Bp. 1954. 379–380.

52 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 164–166.

vékony dossziéja nem tartalmazott erre elegendő adatot, az osztály Kun Bélához fordult információért.⁵³

Kun 1936. január 5-i levelének nemcsak aláírt tisztázata, hanem saját kezűleg javított (de alá nem írt) egy nappal korábbi fogalmazványa is fennmaradt Nagy Imre káderanyagában. Hogy miért tartotta fontosnak mindkét változatot beküldeni a magyar párt vezetője, aki ezekben a napokban hasonló vélemények tucatjait írta, az az efféle „ügyekben” mindig fennmaradó rejtélyek közé tartozik, ha a kisebbek közé is. De ebből derül ki, hogy Kun először a feltett kérdésre válaszolt, még hozzá Nagy Imre számára kedvezőtlenül: semmiféle olyan utasítást nem adtak neki, hogy ne vegye fel az állampolgárságot. Két éve ugyan szóba került hazavezénylése, de nem került sor rá, Nagy pedig „az elmúlt több mint egy évben nem támogatta a KMP munkáját”. Ehhez másnap még hozzáfűzött két mondatot: Nagy Imrét az a pártvezetés küldte a Szovjetunióba, amelyet később leváltottak, valamint, hogy „tudomása szerint felesé-ge nemrégen Magyarországra utazott, majd onnan visszatért”.

Kun második mondatának jelentősége világosan követhető: a „pártügy” alapja itt említetik először. Az elsőit csak valószínűsíteni lehet: Kun, aki feltehetően megnehezített Nagyra amiatt, hogy magyar pártügyekben a Lenin-iskolai eset óta passzivitást mutatott, Nagy szovjetunióbeli tartózkodását a Szerényi-féle vezetőséggel kötötte össze, amelyet azért váltottak le (és tartóztattak le), mert a magyar pártot, Kun Béla szerint, besúgókkal fertőzte meg. Hogy ezzel a vezetéssel Nagy Imrének összeütközései voltak, s Nagy ily módon az „ő embere” (noha a valóságnak ez is megfelelt, sőt adatok is voltak rá), arról Kun hallgatott.⁵⁴ Nyilvánvalóan ez is felért egy feljelentéssel (ahogy az egész levél), de idők fordultával szemléltethette azt is, hogy a szóban forgó személy szemben áll Kun Bélával.

Ezeket a „finomságokat” az Agrárintézet párttitkára persze nemigen érzekelte, azt azonban igen, hogy Nagy Imre körül valami nincs rendben. Ilyen esetekben és időkben a máskor nem éppen gyors szovjet bürokrácia képes volt hihetetlen tempóban intézkedni: Kun levele alapján a káderosztály még aznap (!) válaszolt az átigazoló bizottságnak, amely késedelem nélkül továbbította azt az Agrárintézetnek. Január 8-án az intézeti párttaggyűlésen „Gorov elvtárs, a pártszervezet titkára a pártokumentumok felülvizsgálatáról szóló jelentésében közölte, hogy Nagyt [...] kizárták a pártból.” Mégpedig simán, minden felesleges bonyolítás, vizsgálat, meghallgatás nélkül: amikor évekkel később a káderosztály észrevette, hogy a pártba már visszavett Nagy dokumentumai közül éppen csak a kizárási határozat hiányzik, szerette volna ezt a hiányt pótolni. Kiderült azonban, hogy az Agrárintézetben nemhogy a határozat nincs meg, de az irattárban (nyilván a leggondosabb kutatás ellenére), a taggyűlési jegyzőkönyv kivételével egyetlen darab papír sem található az ügyről („nye imejtszja nyikakih materialov”).⁵⁵

Nagy Imre tehát életében először (de nem utoljára) a párton kívül, kizárva találta magát. Az indoklás („mint megbízhatatlan”) nem csengett a legjobban 1936 január-

53 Uo.

54 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 167. Kun Béla 1936. jan. 4-i levélfogalmazványa a KI Káderosztályának; 165.; uő. levele a KI Káderosztályának, 1936. jan. 5.

55 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 144. A KI Káderosztály levele a MAI pártbűrójának 1939. okt. 21.; Uo. 141. A MAI párttitkára levele a KI Káderosztályának, 1939. okt. 28.

jában. Különösen rosszkor jött azért is, mert az előző év végétől napirenden volt az Intézet átszervezése, létszámának radikális csökkentése.⁵⁶ Az intézetet támadások érték, felmerült megszüntetése, illetve beolvasztása a *Világgazdasági és Világpolitikai Intézet*be, végül a Komintern mégis fenntartása mellett döntött, de nemzetközi jellegét csökkentették (így megszűnt a magyar referatúra is), többet kellett foglalkoznia a szovjet mezőgazdasággal, stb. A több mint 150 munkatársból mintegy hatvanan maradhattak.⁵⁷ Nagy Imre számára — függetlenül pártügyétől — ezek a fejlemények nem sok jót ígértek. Lehetséges, hogy kandidátusi kérelmét is abban a reményben adta be 1935 végén, hogy mint magasabban kvalifikált kutató, elkerülheti a létszámcsökkentést. Kérélmé azonban különféle intézmények között vándorolt véleményezés céljából, míg végül a disszertáció nélküli címadást egy kormányrendelet értelmében megszüntették.⁵⁸ Még mielőtt ez a csapás bekövetkezett volna, 1936. február 1-jén elbocsátották az Agrárintézettől.⁵⁹ Iszaak Babelnak — Sinkó Ervin által megörökített — aforizmáját a jugoszláv állampolgárságú, zsidó származású magyar kommunistáról⁶⁰ némileg szabadon úgy alkalmazhatjuk Nagy Imre helyzetére, hogy 1936 elején Moszkvában magyar emigránsként élni párttagként és állással sem lehetett könnyű, de pártból kizárva és állástalanul már több volt, mint kockázatos.

Közvetlenül az elbocsátás után, 1936. február 25-én ült össze a magyar politémigránsokat felülvizsgáló bizottság — az említett párttisztítás egy másik vetületeként. Itt ügyéről szomszédja, Bokányi Dezső referátumában Nagy Imre feleségének magyarországi utazása kiegészült azzal a részlettel, hogy apjához utazott, aki „aktív szociáldemokrata”. A bizottság „ítélete” egyenesen vészjósló: „Nagy — züllött alak, akit nem kívánatos Moszkvában hagyni.”⁶¹

A „Nagy-ügy” természetesen csak egy igen kis epizódja volt a Kirov-gyilkosságot követő első tisztogatási hullámnak. Noha ez is úzezeket érintett s halálos áldozatokat is szedett, a terror ekkor még — Roy Medvegyev kifejezésével élve — „inkább szelektív, mint tömeges jellegű” volt, a megbíráltak többnyire szabadlábon maradtak, bár a légkör egyre nyomasztóbbá vált. Egy kis ügy alanya azonban, ha időt nyert, s meg tudott kapaszkodni valahol az eljárás „pártvonalán”, akkor még befolyásolni tudta sorsát.⁶² 1936 elején az NKVD még ritkán tartóztatott le külföldi, köztük magyar kommunista emigránsokat. Ehhez persze kellett szerencse is.

56 RCHIDNI F. 495. op. 73. gy. 17.

57 Uo.

58 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 129. Nagy Imre önéletrajza, 1943. nov. 28.

59 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 259.

60 „Hanem, Ervin Iszidorovics, hogy valaki így halmozza a lehetetlennél lehetetlenebb attribútumokat, mint ahogy azt maga teszi! Magyarok lenni már magában is szerencsétlenség, de ez még valahogy megjárja. Magyarok és zsidónak lenni, ez azonban már kicsit több a soknál. Magyarok és zsidónak és kommunista magyar írónak lenni, ez valósággal perverzítés. De ma magyarok, zsidónak, kommunista magyar írónak és hozzá jugoszláv állampolgárnak lenni — emellett a megboldogult Sacher-Masoch fantáziája egyszerűen ártatlan kis pincsikutya!” *Sinkó E.*: i. m. 372.

61 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 164.

62 *Roy A. Medvedev: Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism.* New York, 1971. 166–167. Vö. *Robert Conquest: A Nagy Terror.* Bp. 1989. 37. sk. Adatokkal (bár az NKVD hivatalos statisztikáival) támasztja alá ezt *V. Ny. Zemszkov: A GULAG — tényekben, adatokban.* Bp. 1991. 1. t. E szerint a fogolylétszám 1934–36-ban 0,9–1,2 millió fő körül „mozgott”, 1938. január elsejére viszont csaknem 1,9 millióra ugrott. — A „pártvonalon” maradt pl. Sik Endre kizárási ügye is, őt 1936

Nagy Imre helyes taktikát választott s a szerencsével sem állott hadilábon. Például állampolgársági ügye folyt tovább, s még legkésőbb 1936 márciusában ő is, felesége is megkapták a szovjet állampolgárságot.⁶³ Kizárását nyomban megfellebezte. Mivel a magyar párttól egyelőre nem sokat várhatott — ezt jól érzékelhette a felülvizsgáló bizottság előtt —⁶⁴, egyenesen a VKP(b) KB Ellenőrző Bizottságához fordult, s ezzel kezdetét vette egy évekig húzódó folyamat. Amilyen gyorsan kizárták, olyan hosszadalmas volt a visszaterés. Helyzetének rendezése több szálon folyt; ezek közül egyik-másik követhető dokumentumok alapján, másokban feltevésekre, olykor találgatásokra vagyunk utalva. Krízise 1940 elejére oldódott meg teljesen. Az alábbiakban a „Nagy-ügy” „pártvonalára” próbálok összpontosítani.

Először is úgy döntött, hogy megpróbálja helyrehozni egy-két „hibáját”. Így a magyar mozgalommal való kapcsolatát elmélyítendő 1936 áprilisában felvételét kérte a *Külföldi Munkások Klubja* magyar szekciójába, amelyet addig — lévén a moszkvai magyar pártintrikák központja — elkerült, s ahová fel is vették.⁶⁵ Több mint három hónap munkanélküliség után, melyek bizonyára nemcsak az anyagi nehézségek miatt jelenthettek igen nehéz hónapokat, sikerült munkához is jutnia. Ebben szerepet játszott, hogy munkájával az Agrárintézet vezetése végül is elégedett volt, s az elbocsátottról általában igen kedvező jellemzésekkel igyekeztek gondoskodni. Ez történt Nagy Imrével is. Az 1935-ös intézeti kiadványban a magyar agrárválságról írott tanulmányának néhány részlete megjelent a szovjet tervhivatal *Tervgazdaság* című folyóiratában.⁶⁶ Talán ennek révén kínáltak számára szerződést — nem állást, csak megbízatást — a tervhivatal mellett működő *Központi Statisztikai Hivatal*ban. Itteni tevékenységéről meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre, így pl. hogy munkakörét „konzultánsként” határozták meg, hogy agrárstatisztikával foglalkozott (a témában tehát otthon volt), s hogy megint nem éppen könnyű időkben, 1938 márciusában, a feladat (egy statisztikai kiadvány összeállítása) végeztével maradt ismét munka nélkül. Egy mondatnál többet életében talán egyszer mondott erről a kérdésről. 1948 októberében a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetségének egy tanfolya-

kora őszén zárták ki a Keleti Egyetem pártszervezetéből. *Sík Endre*: Vihar a levelet... Bp. 1988. 72. sk. Ugyanígy alakult a későbbi magyar pártvezetők közül Révai József „ügye”: Révait 1936-ban eltávolították a KI VB apparátusából, többek között Magyar Lajossal való kapcsolata miatt (*Urbán Károly*: Révai József (1898–1959). Párttörténeti Közlemények 24 [1978] 3. szám 191.). Farkas Mihály ellen ugyancsak pártvizsgálat folyt néhány szovjet Komszomol-funkcionárius elleni eljárással kapcsolatban 1936–37-ben. (*Farkas Vladimir*: Hogy került Wolf a magyar pártvezetésbe? Reform, 1992. júl. 30. 10.)

63 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 161–163. Pontos dátumot az általam ismert források nem tartalmaznak. Egy 1936. febr. 8-i feljegyzés arról szól, hogy Nagy útlevélét a KMP II. kongresszusa idején leadta, s csak tartózkodási engedélyre van, de folyamatban van megfelelő dokumentumokkal való ellátása. Egy 1936. ápr. 5-i kérvénye benyújtásakor Nagy Imre már szovjet állampolgár volt. Itt jegyzem meg, hogy állampolgárságból való elbocsátására még ennyi adatot sem találtam, csak az SZKP tagjai sorából törölték — 1954 júniusában (!). Uo. 75.

64 Bár megítélése itt sem volt egyértelmű: pár héttel a kizárás után kedvező jellemzést adott róla például Téglás Ferenc. Igaz, később káder-referense a véleményre ráírta: „Téglás jellemzése kritikusan kezelendő”. RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 159–160.

65 Uo. 161–162. Jellemző, hogy a klub Nagy jellemzését a Lenin-iskolától kérte (és kapta) meg, ahol már három éve nem dolgozott. A korábbi Moszkvai Magyar Klub egyébként 1936 elején megszűnt. RCHIDNI F. 495. op. 142. gy. 781. 3.

66 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 248.

mán tartott előadásában, amelynek kéziratát ugyancsak megőrizte (utána pedig a gondos belügyi szervek tárolták): „Én Moszkvában évekig dolgoztam a Központi Statisztikai Hivatalban és azzal foglalkoztam, hogy összehasonlítottam a Szovjetunió mezőgazdaságának fejlődési ütemét Amerika és Németország mezőgazdaságának fejlődési ütemével. Az adatokból kiderült, hogy mind a mezőgazdasági termelés, a gépesítés, mind a gépek kapacitásának kihasználása szempontjából Amerika is, Németország is messze mögötte maradtak a Szovjetunió mezőgazdaságának.”⁶⁷

Helyzetének konszolidálása azonban egyelőre elképzelhetetlen volt a magyar párt közbenjárása nélkül. Ezt sem adta fel: megszabadulván az intézeti munka kötelmeitől (bejárás, munkaidő, info-anyagok készítése és leadása, szocialista verseny, stb.) több időt szentelhetett kézíratainak és vázlatainak. Láthatóan közlésre készítette elő egy korábbi írását a KMP agrárpolitikájáról (ez Hevesivel közösen készített „tananyagának” fejezete volt). Tovább dolgozott a szociáldemokrata-tanulmány vázlatán is. És cikket írt a régi ellenfél, Révai József ellen (mint megtámadott, maga is támadóként lépett fel) Szabó Ervin védelmében.⁶⁸ Ez nem csupán azért érdekes, mert történeti-eszmetörténeti kontönsben folytatta Révaival (és másokkal) a húszas évek végi polémiát a feudális maradványok kontra fejlett kapitalizmus kérdésében — csak most 1848–49-be helyezvén át azt. „Révai elvtárs alapvető, súlyos hibája, [...] hogy csak a fejlődő kapitalizmust látja és éppen a feudalizmusról, az ellene folytatott forradalmi tömegharcról, lényegében tehát a 48/49-es magyar forradalom szociális és osztálytartalmaról nem vesz tudomást.”⁶⁹ Nagy Imre az antifasiszta népfrempolitika vonalára gyorsan átálló, s ettől kezdve a nemzeti függetlenség, a számba vehető „nemzeti” irányzatú szövetségesek problémáira érzékeny Révaival szemben 1848 antifeudális jellegét hangsúlyozta (amiben nyilván nem volt igaza), de figyelemreméltó az is, hogy szót emelt Szabó Ervin védelmében, akinek munkáját „hibái ellenére” örökségnek tekintette. Cikkét azonban a *Sarló és Kalapács* nem közölte.

Pedig a magyar párt vezetésében is komoly változások érlelődtek 1936 tavaszán. Májusban a Komintern súlyos bírálat kíséretében eltávolította Kun Bélát a magyar párt éléről: a képviselőt egy rövid ideig Szántó Zoltán vette át, aki nyolcéves börtönbüntetésének letöltése után 1935 októberében érkezett a Szovjetunióba.⁷⁰ Kun bukása eredetileg a Komintern irányváltásával szembeni ellenállásából fakadt, és sietette a hazai mozgalom soron lévő konspirációs válsága. Egyelőre még nem kapcsolták össze a készülő szovjet perekben szereplő személyekkel, de a teljes KB leváltása mindenképpen baljós előjelnek tűnt. Persze nem mindenkinek: akiket Kun denúciált, azok reménykedhettek. Nagy Imre is ezt tette, s szimbolikusan máris „bosszút állt”: egy kiadásra átdolgozott korábbi kéziratában gondosan kihúzta Kun neve mellől az „elvtárs” szót.⁷¹

67 MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere, Op. ir. 27. k. 203.

68 PIL 878. f. 8/169. d. e. 61–70. — Közölte: *Urbán Károly*: Nagy Imre kontra Révai József, 1936. Társadalmi Szemle 46 (1991) 6. szám 83–94.

69 Uo. 94.

70 RCHIDNI F. 495. op. 73. gy. 7. és PIL 878. f. 8/134. d. e. 30.

71 MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere. Op. ir. 24. k. 72–84. *Nagy Imre*: A KMP és az agrár-paraszti kérdés (kézirat). A Kun-ügy dokumentumait ld. MOL MDP–MSZMP ir. 276. f. 65/81. d. e. Vö. *Borsányi Gy.*: Kun Béla i. m. 376–378.

Az első határozat a KMP-vezetés átszervezéséről és a KB feloszlásáról 1936 május elején született. Ez mozdította meg Nagy Imre fellebbezésének ügyét is. Azt, hogy abban Nagy Imre mit írt, mivel érvelt, közvetlen forrás híján nem tudjuk, de a levelezésből kikövetkeztethető, hogy két dologra épített. Egyrészt Szántó Zoltánra, aki a KMP ideiglenes KB vezetője lett, és aki 1927-es lebukása előtt a KMP illegális titkáráként Nagy Imrét és munkáját az MSZMP-ben (tehát egy sikerkorszakát) jól ismerte, kimaradt viszont a későbbi konfliktusokból. Másrészt kezében volt az Agrár-intézet már említett, kedvező „karakterisztikája”, amelyben őt „fegyelmet, megbízható, lelkiismeretes kutatóként” jellemezték, aki „tervét határidőre teljesítette, megfelelő minőségben”. Mint párttag is „fegyelmet elvtárs, a pártvonalhoz tartotta magát, nem esett elhajlásokba”. (A jellemzést egyébként az igazgató mellett ugyanaz a Gorov elvtárs írta alá, aki Nagyot kizárta a pártból.)⁷² Noha az irat a KI káderosztálynak is rendelkezésére állt, amikor a Központi Ellenőrző Bizottság 1936 május végén érdeklődött Nagy Imre fellebbezése ügyében, Csernomorgyik, az osztály helyettes vezetője, a magyar szekcióra hivatkozva, a fellebbezés elutasítását javasolta. Indoklásul Nagy Imréné útja szerepelt.⁷³ Szántó ebben az időben Prágában, az ideiglenes KB székhelyén tartózkodott. Az újabb KI képviselő, Poll Sándor ugyancsak magyarországi börtönből szabadult, s szintén az MSZMP-korszakból ismerhette Nagy Imrét.

Kun Bélát 1936 szeptemberében, a második Zinovjev–Kamenyev-pert követően végképpen eltávolították nemcsak a magyar pártból, de a Kominternből is. A korábbi KB több tagját (Huszi Ferencet, Sebes Pált) ekkor már letartóztatták. Nagy Imre ügye néhány hónapra megint „megállt”.

Szántó azonban 1937 elején ismét Moszkvába érkezett és újra átvette a KMP képviselőtét a Kominternnél a beteg Polltól (aki az év augusztusában meg is halt). Február 14-én „egy telefonbeszélgetés nyomán” Szántó a következőképpen foglalt állást: Nagy „ügy Magyarországon, mint az emigrációban hasznos munkát végzett a párt számára. [...] Ha megfelelő jellemzést kap munkahelyétől és pártszervezetétől, valamint súlyos hibáján kívül [ez már megint felesége hazautazása volt] semmi más terhelő adat ellene nincs, akkor nem ellenezük pártba való visszatérését megfelelő pártbüntetés után.”⁷⁴ Ez az állásfoglalás megint csak egy sajátos átmeneti időben született; a magyar pártot a tömeges letartóztatások árja még nem érte igazán el, de nem nélkülözött bizonyos kockázatot. Az ügy valójában ekkor vett fordulatot, a többi csupán a szovjet pártbürokrácia szokásos munkatempóján múltott. Ettől kezdve új elem a Nagy-ügyben nem merült fel, csak az eddigiék „variálódtak” — vagy két éven keresztül.

Nagy Imrén mindenesetre nem múltott. 1937 március végén már a KI káderosztályán volt újabb jellemzése az Agrárintézettől — arra az esetre, ha az egy évvel korábbi valamilyen okból nem tartanak érvényesnek? —, amely csaknem szó szerint megegyezett az előzővel. Amíg a „szövevényes” ügyben illetékes két intézmény egyi-

72 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 157. Nagy Imre termelési és pártjellemezése, 1936. máj. 22.

73 Uo. 158.

74 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 156. Szántó Zoltán levele a VK(b)P KB Ellenőrző Bizottságához, 1937. febr. 14.

kében áttekintették a fontosabb dokumentumokat (még mindig nem volt több az negyven oldalnál), szépen telt az idő. A KEB 1937. augusztus 31-én intézett kérdést a KI káderosztályához: arra az 1936. tavaszi kérdésre, hogy mi is történjék Nagy párttagságával, „két ellentmondó vélemény érkezett Önöktől. — Az egyik, 1936. június 1-jén kelt, száma 7111/A-4, Csernomorgyik aláírásával, e szerint a magyar szekció nem látja lehetségesnek Nagy ajánlásának támogatását, a másik, 1937. febr. 26-án kelt, száma 7111, Szántó aláírásával, e szerint nem tiltakoznak Nagy pártba való visszavétele ellen. — Kérjük ezért, sürgősen közöljék, melyik véleményt tekintjük érvényesnek, s azt is, tagja volt-e Nagy a magyar kompártnak, amikor 1921–1930 között Magyarországon tartózkodott, és végzett-e ezalatt valamilyen pártmunkát.”⁷⁵

Most már a káderosztály is alaposan utánanézett a dolognak, s alig egy hónap múlva a következő válasz született: „Első kérdésükre Nagy, V. I.-vel kapcsolatban közöltük, hogy a KI VB Káderosztálya ellenzi Nagy Vladimir VKP(b)-be való újbóli felvételét. A válasz azon alapult, hogy Nagy felesége a magyar szekció tudta nélkül folyamodott útlevélért a magyar követséghez. Nagy erről tudott, de semmit sem közölt a szekcióval. A Káderosztály véleményét egyeztetette a magyar párt KI-képviselőjével. — Másodjára a KMP képviselője a következőképpen változtatta meg javaslatát: Nagyot vissza lehet venni a VKP(b)-ba, amennyiben jó véleményt kap szovjetunióbeli tartózkodásának idejéről és ha beismeri hibáját. A Káderosztály szerint ezt a véleményt támogatni lehet. — Ezzel együtt közlöm, hogy a magyar párt képviselője megerősítette, hogy Nagy et. 1921–1930 között a KMP tagja volt és aktívan részt vett a pártmunkában.”⁷⁶

A levélváltás akkor zajlott, amikor Kun Béla letartóztatása után egyre-másra tartóztatták le a moszkvai magyar emigránsokat. Például az 1936. februári felülvizsgáló bizottságnak valamennyi tagja (Müller Ernő, Hajdu Pál, Glanz Imre, Szamuely György, Bokányi Dezső) börtönbe került, amint ezt a tényt a káderosztályon gondosan rávezették Nagy Imre határozatára (és még ki tudja hány aktára). Újabb — ezúttal háromnegyed éves — szünet állt be, miközben Nagy Imrét 1938 márciusában néhány napra letartóztatták.⁷⁷ A pártügy tovább folyt, ennek során valamikor 1938 tavaszán Nagy Imrét magát is meghallgatták. 1938 nyarára ügye eljutott egészen a KEB elnökéig, Jaroszlavszkijig, aki július 28-án — mintha eddig az ügyben mi sem történt volna — a következő levelet intézte a Káderosztályhoz: „Vladimir Ioszifovics Nagy ügyének tárgyalásával kapcsolatban kérjük, közöljék a KI VB magyar szekciójának véleményét, s hogy támogatják-e Nagy pártba való visszavételi kérelmét. — V. I. Nagy saját elmondása szerint 1921 márciusában hazautazott Magyarországra, ott tartózkodott 1930-ig, tagja volt a KMP-nek és vezető tisztséget töltött be a pártban.” A nyomaték kedvéért a KEB nagy hatalmú titkára hozzáfűzte: „Ne késlekedjenek a válasszal”.⁷⁸ Ez a beavatkozás hatásosnak bizonyult, mert alig több mint egy hét múltán a káderosztály válaszolt is. Ebben újra összefoglalták mindazt, ami az ügyben

75 Uo. 154.

76 Uo. 153. Belov, KI VB Káderosztály levele Dubrovskijnak, KPK, 1937. okt. 10.

77 Centr I Hranenyija Szovremennoj Dokumentácii (=CHSZD), Moszkva, F. 89. p. 45. dok. 80.

78 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 152.

1936. január óta felmerült, de tekintettel a közben történetekre, azért megkérték Szántót: adná még egyszer írásba a véleményét. Ő nem változtatta meg azt, s a káderosztály is csak annyiban, hogy a „provokátorként leleplezett és az NKVD által letartóztatott” Szerényi–Bergmann-féle vezetéshez most nem Nagy Imre szovjet emigrációját, hanem vezető posztról történő leváltását kapcsolták — ami szintén megfelelt a valóságnak, bár némiképp más akusztikája volt. Talán ezt az apró korrekciót is Szántó Zoltán gondoskodása eredményezte? Mert amiről ő tudott, az egyre jobban előtérbe került: „Szántó et., a KMP képviselője a KI VB-nél úgy véli, hogy V. I. Nagy a KMP-ben 1921–1930 között végzett munkája alapján visszavehető a VKP(b)-be” — természetesen „megfelelő pártbüntetés után.”⁷⁹ Az Agrárintézet kedvező „karaterisztikája” már szóba sem került — annál többet számított a KMP-nél végzett falusi osztályvezetői munkája.

Csak egy későbbi káderlapból derül ki, hogy pontot az ügy végére 1939. február 3-án tettek, amikor a KEB pártkollégiuma végre kiszabta a megrovást Nagy Imrere, s ezzel visszakerült a pártba. Az erről szóló határozat (vagy két külön határozat?) nem található meg Nagy Imre káderanyagában, de már 1939-ben sem volt ott, különben aligha írták volna a dosszié rendszerető gondozói, hogy Nagyt „Szántó Zoltán elvtárs adatai szerint 1938-ban megrovásban részesítették és visszavették a pártba”. Igaz, pár hónappal később az egész processzust már 1937-re datálták, s a későbbiekben ahány hivatalos életrajz készült, annyi változatban szerepelt a nevezetes időpont. Apróbb komplikációk még ezt követően is adódtak, így párttagkönyvet Nagy Imre csak 1940 szeptemberében kapott, addig ugyanis nem találták meg az 1936-ban leadott régít.⁸⁰ Csak ekkor derült fény arra, hogy nincs meg kizárási határozata sem; nagyon valószínű, hogy visszavétele is csupán az a pár sor, amely a pártkollégium ülésjegyzőkönyvében olvasható.⁸¹

A „pártügy” rendeződésére akkor került sor, amikor a nagy terror szorítása átmenetileg enyhült. Még olyan esetek is előfordultak, hogy már letartóztatott és elítélt magyar emigránsok szabadlábra kerültek, ahogyan maga Nagy Imre, vagy Komor Imre, Rudas László, Szántó Béla és mások.⁸² Ettől természetesen a kérdés — minek köszönhető a szerencsés végkifejlet, miért nem fordult sokkal rosszabbra Nagy Imre sorsa — megválaszolatlan marad. Közvetlen magyarázat híján csak feltevésekre hagyatkozhatunk.

Letartóztatásokra a magyar emigráció körében — amennyiben ezek egyáltalán megmagyarázhatók — két alapvető okból került sor:

Ha valamilyen bármily távoli és mondvacsinált és közvetett „kapcsolatot” fedeztek fel az illető és olyan szovjet párttag között, aki korábban Sztálin ellenzékéhez (esetleg: vélt ellenzékéhez) tartozott. (Később az ilyen személyek körül, mint „gyűjtőpontok” körül újabb és újabb „gyűrűket” vetett a leszámolás vihara: most már az ő kapcsolataik váltak gyanússá, azokat „gyűjtötték” be, s így ment tovább.)

79 Uo. 151. Andrejev, KI VB Kádero. levele Jaroszlavszkijnak, KPK, 1938. aug. 8. — Szántó Zoltán újabb állásfoglalása uo. 150.

80 Uo. 137–148.

81 Az SZKP KB KEB iratai 1933-tól zároltak, így azokba betekinteni nem állt módomban.

82 *Sík E.*: i. m. 188. sk.

A magyar emigrációnak megvolt a maga különleges „fókusza”: Kun Béla. 1937. júniusi letartóztatása után a vele közvetlen kapcsolatban állók — és ilyenek bőven akadtak, hiszen a KMP körül politikailag aktív magyarok természetesen mind kapcsolatban álltak vele — valamennyien gyanússá váltak.⁸³ Korábban maga Kun Béla is élt — politikai ellenfeivel való leszámolások során — ezzel a módszerrel, ilyen mérgező gócként állította be például a Szerényi-csoportot.

Ezzel próbálkozott, legalábbis közvetve, Nagy Imrével szemben is — de „csekély eredménnyel”. Ez egyrészt Nagy Imre jelentéktelenségére mutat Kun szemében, másrészt arra, hogy befolyása 1936 legelején már távolról sem volt a régi. Nagy Imre tényleg nem állt kapcsolatban semmiféle szovjet „ellenzéki” vagy „gyanús” személlyel, ami adódott sajátos munkahelyéből, elszigetelődésre, magányra és visszahúzódnásra hajlamos moszkvai életmódjából, s persze szerencséje is volt. Szerényiék leváltották, Kun feljelentette — a veszélyes góccokkal szemben ez némi szérumot jelenthetett. De valószínű, hogy sem ez, sem példásan pártszerű írásai nem lettek volna elegendők, ha „valaki” nem áll ki mellette. A „pártügyből” világos, hogy ez a személy Szántó Zoltán volt. Olyan valaki, aki némi, ha nem is túl nagy befolyással rendelkezett. Elintézni az „ügyet” maga nem tudta, de megfelelő pillanatokban segédkezet nyújtani igen.

Szántó — és mások, például Varga Jenő, de később Gerő és Rákosi is — egyébként nem csupán Nagy Imrével kapcsolatban játszották el a mentőangyal szerepét. Érzékelve, hogy a represszió Moszkvában nagyobb pusztítást végez a pártban, mint a Horthy-rendőrség otthon, megpróbálták fellépni, menteni, amit, illetve akit lehetett, s akit akartak. Ehhez persze a leszámolásokéhoz hasonló logikát kellett követniük. Varga 1938 elején fordult a Komintern vezetőihez, felhíva figyelmüket, hogy a magyarok káderanyagát „Kun és bandája” meghamisította, főleg azokat, akik nem léptek be a „klikkjébe”. Lépése biztosan önvédelmi célokat is szolgált, de tiltakozás is a tisztogatás ellen. Kun Bélán már úgysem lehetett segíteni, ráadásul Varga nem is állított valótlan — hátha állásfoglalása időt vagy életet jelentett néhány lehetséges áldozatnak?⁸⁴ 1938 júliusában Szántó például Révai József esetében is próbálkozott ugyanezzel az érveléssel, talán a letartóztatástól mentve meg őt. Olykor próbálkozott mentéssel a Komintern vezetése, személyesen Dimitrov (nem sok sikerrel), elsősorban az egyes nemzeti pártvezetők közbenjárására, tőlük azonban a tájékoztatást és így a közreműködést elvárták a másik oldalról, az NKVD részéről is.⁸⁵ A magyar kommunista emigráció letartóztatott tagjainak száma több százra rúgott. Ehhez képest

83 Egy ilyen gyűjtőpont volt pl. Magyar Lajos személye. Kirov merénylője valamikor Magyar Lajos szemináriumának hallgatója volt. Magyar már a Kirov-gyilkosság után, a vele kapcsolatban álló személyeket a későbbi években tartóztatták le. De ennél jóval „jazább” „kapcsolódásra” is akad példa. Rabinovics József pl. az egyik magyar pártképviselő (Gerő) szerint „Kun közeli embere” volt, Szántó Zoltán, épp ellenkezőleg, úgy vélte, hogy Rabinovics fellépett Kun ellen. De a káderosztály szerint R. „kapcsolatban állt egy bizonyos Ivanovval, akit az NKVD letartóztatott”. RCHIDNI F. 495. op. 73. gy. 72. Dimitrov és az államügyészség levelezése, 1939.

84 RCHIDNI F. 495. op. 10a. gy. 310. és uo. op. 74. gy. 104.1. Varga Jenő 1938. jan. 21-i levele Dimitrovnak.

85 Szántó Zoltán 1938. évi levelei Dimitrovnak Révai, „Dietrich”, „Gyöngyös” stb. ügyeiben: RCHIDNI F. 495. op. 74. gy. 104. 1938–40-ben Szántó és az őt követő KI képviselő, Gerő egy sor ügyben fordult Dimitrovon keresztül az NKVD-hez, ill. az ügyészséghez: Rozványi, Berzeviczy, Pártos, Halász-Svarc, Kelen-Fried, Schulman, Boros (op. 73. gy. 60), Papp R. (gy. 69.), Révész Géza, Gavas (Havas)

néhány, talán egy-két tucat ember kiszabadítása, valamivel több megmentése a letartóztatástól egy megfelelő pillanatban adott jellemzéssel: ennyit értek el ezek az akciók. Összességében ez talán nagyon kevés, de ennyit legalább elértek. Nagy Imre „ügye” akár esettanulmány érvényű lehet: példa egy sikeres, de az elviselhető kockázat határain belül maradó mentőakcióra.

Pártügye végső stádiumában Nagy Imre a Moszkvában megjelenő *Új Hang* című folyóirat szabadfoglalkozású munkatársaként dolgozott. 1939 őszén a moszkvai rádió magyar adásai felelős szerkesztőjének Szántó Zoltánt nevezték ki, aki hamarosan kezdeményezte Nagy Imre felvételét a szerkesztőségbe. Állását 1940 februárjában foglalta el, s ezzel életében új szakasz kezdődött.

JÁNOS M. RAINER IMRE NAGY IN EXILE IN THE SOVIET UNION, 1930–1939

Imre Nagy arrived to Moscow in January, 1930 as the delegate of the 2nd Congress of the Communist Party of Hungary. At the congress Nagy was attacked for "right wing sympathy" by many persons, among them the leaders of the party (Sándor Szerényi, József Bergmann). In earlier years Nagy, as the leader of the department of the party for peasant issues, was involved in constant disputes with the party leadership on political, organisational and personal issues. As György Lukács, Imre Nagy was an adherent of a slower, many-phased transition to socialism. As a result of the attacks Imre Nagy was shaken in his belief and exercised self-criticism. He was relieved of his post and therefore at the beginning of March, 1930 he asked the Central Committee to let him stay in the Soviet Union. His wish was complied with, and this event marks the beginning of his almost 15-year-long exile in Moscow.

Nagy became the employee of the International Agricultural Institute of Moscow on the recommendation of the leaders of the Peasant International (*Kresztintern*). Formally the institute was the "background institution" of the *Kresztintern*, but in fact it was that of the *Komintern*. It primarily helped the shaping of the peasant policy of the communist parties. The employees studied above all the agricultural situation in the various countries, mainly on the basis of statistical data. They also paid attention to the stratification of the peasantry, the changes in its living conditions, its main social and political problems, its different political movements. The agricultural theses, the programs (of action), the main brochures concerning peasantry and agriculture, and occasionally the leaflets of the different communist parties were drafted or reported on here. Imre Nagy worked in this institute until the beginning of 1936. During this period he had written several studies and articles, and he published a book in 1934. He was regular contributor, and later, from 1938 on, editor of the Hungarian periodicals in Moscow. In his writings Nagy aimed at the thorough treatment of the Hungarian agricultural problems, primarily from historical and theoretical perspectives. At the same time he still participated in politics: he took part in the work of the committee that outlined the agricultural program of the Communist Party of Hungary, and in 1932–33 he became the assistant leader of the Hungarian section of the *Komintern*'s

A. I., Gardos (Gárdos?), Komor Imre, Kosics (talán Kocsis) I. F., Murányi L. Ju., Karikás Frigyes, Sallai-Pallos, Polonyi F. D., Szaton Rezső, Perényi M. B., Farkas D. I., Kovács (gy. 72.), Vági István (op. 74. gy. 106.), stb. Dimitrov fellépett akkor is, amikor az NKVD 1938 márciusában valamennyi, még szovjet útlevelel nem rendelkező emigránst egyszerre akarta kitoloncolni, köztük hazájukban halálra ítélteteket is; hasonlóképpen a megszüntetett Lenin-iskola hallgatóinak egy transzportban Kínába való szállítása ellen. Uo. op. 73. gy. 60., 61.

International Lenin School. Here, in the party disputes Nagy supported Béla Kun, but from 1934 on he more and more distanced himself from the Hungarian party.

In autumn 1935, his wife returned to Hungary for reasons of health with a legal Hungarian passport, and the cooperation of the Hungarian embassy in Moscow. Such a journey was far from being exceptional at that time. Imre Nagy's wife was a housewife, she has never joined the party and thus they did not ask for the permission either of the party or the Komintern for the journey. Nagy was also reluctant to assume Soviet citizenship. These two events were reported to the party organisation by Béla Kun, leader of the Hungarian party. In February, 1936 during the "revision of party documents", Imre Nagy was expelled from the party, and he lost his job as well. He has been unemployed for five months; until the beginning of 1940 he made his living on odd jobs, article-writing and translation. In February, 1936 in the resolution of the party committee supervising the Hungarian emigrants, Nagy was described as "depraved fellow" and his removal from Moscow was recommended in the same document. In a few weeks Nagy was not the party intellectual expert any more who was integrated more or less in the Soviet society but an unemployed ex-party member who had to reckon with the party purging beginning just at that time.

Nonetheless, the tide of his case was suddenly turning. First of all because his "case" was a minor episode in the purging following the murder of Kirov. The terror was at this time selective in character, the accused were allowed to defend themselves at liberty. The object of such a petty case, if he could gain time, could avoid the legal process. Secondly, Nagy could now utilise his former conflicts. His former adversary, Béla Kun was relieved of his post already in 1936 and he disappeared in the Gulag with the other members of the supervising committee. Nagy had also formerly conflicts with those groups within the Hungarian Communist movement that also became the victims of the repression. Even his earlier "right wing sympathy" was revalued. After the VIIth Congress of the Komintern Nagy's earlier opinion concerning the question of agriculture seemed more to be the forerunner of "Popular Front policy,, than right wing deviation. In the Soviet Union he was not regarded as a Hungarian party leader but as a quasi-Soviet intellectual who was neither an "old fashioned intellectual" nor a person who had anything to do with the disputes within the Soviet party. Nagy appealed against his expulsion from the party, and although he was arrested for a few days in 1938, the Hungarian party leader following Kun, Nagy's old acquaintance, Zoltán Szabó gave a favourable characterisation about him and firmly supported his reinstating in the party.

Imre Nagy's position improved: in 1938 he was reinstated in the party. In 1940 he got a place in the nomenclatura of the Soviet party, in the Hungarian editorial office of the all-Union Radio Committee.